

T.C.
ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN IRAK POLİTİKASI
(2003-2022)

Abdulselam ÖZTÜRK

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Gökser GÖKÇAY

İSTANBUL-2023

T.C.
ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN IRAK POLİTİKASI
(2003-2022)

Abdulselam ÖZTÜRK

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Gökser GÖKÇAY

İSTANBUL-2023

YEMİN METNİ

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, tarafımdan üretildiğini ve Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna göre yazıldığını beyan ederim.

19.07.2023

Abduselam ÖZTÜRK

TEŞEKKÜR

Bu tezin ortaya çıkmasında bana her türlü destek sağlayan, yol gösteren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Sn. Gökser GÖKÇAY'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

ÖZET

İran İslam Cumhuriyeti'nin Irak Politikası (2003-2022)

2003 yılında ABD tarafından Saddam rejimine yönelik yapılan İkinci Körfez hareketinin ardından Irak'ta Baas yönetiminin son bulması ile Şiiilerin iktidara geçmesi için fırsat doğmuştur. Ayrıca İran'ın Irak'a yönelik politikalarını mezhepler üzerinden gerçekleştirme çabaları da Şiiliğin Irak'ta siyasallaşmasını hızlandırmıştır. Saddam sonrası İran'ın Irak'a yönelik politikaları da jeopolitik, jeostratejik ve teopolitik amaçlar etrafında şekillenmiştir. Bu tezin temel sorusu Irak'ta konumlanan İran karşıtı ittifaklara ve ülkelere rağmen İran'ın Irak'ta etkin olmasındaki faktörler nelerdir? Bu tez çalışması ile İran'ın Irak politikalarıyla ilgili tehdit dengesi teorisi ve sosyal İnşacılık kuramı birlikte ele alınmış ve literatüre yeni bir çalışma kazandırılmaya çalışılmıştır. Tezde varılan ana bulgu tehdit dengesi teorisi bağlamında İran karşıtı ülkelere ve ittifaklara karşı İran'ın, Irak'taki siyasi karar alma süreçlerine müdahale ederek Irak'ın İran'a yakın bir ülke olmasını sağladığıdır. Tezin ana sorusunun yanında bir diğer araştırma sorusu ise Irak'ta yükselen Arap milliyetçiliği ve Fars karşıtlığını dengelemek için İran'ın Irak politikaları nelerdir? Bu araştırma sorusunda elde edilen bulgu da Sosyal İnşacılık teorisi kapsamında İran'ın dini etkisini kullanarak Necef havzasının etkinliğinden yararlanmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İran-Irak İlişkileri, Tehdit Dengesi, Sosyal İnşacılık, Jeopolitik, Teopolitik

ABSTRACT

Iraq Policy of the Islamic Republic of Iran (2003-2022)

In 2003, the end of the Baathist regime in Iraq following the Second Gulf War against the Saddam regime by the United States created an opportunity for the Shiites to take power. In addition, Iran's efforts to realize its policies towards Iraq through sects accelerated the politicization of Shiism in Iraq. After Saddam, Iran's policies towards Iraq have been shaped around geopolitical, geostrategic and theopolitical objectives. The main question of this thesis is what are the factors for Iran's influence in Iraq despite the anti-Iranian alliances and countries positioned in Iraq? In this thesis, the balance of threat theory and social constructionism theory are examined together in relation to Iran's Iraq policies and a new study is attempted to be introduced to the literature. The main finding of the thesis is that in the context of the balance of threat theory, Iran has intervened in the political decision-making processes in Iraq against anti-Iranian countries and alliances, thus making Iraq a country close to Iran. In addition to the main question of the thesis, another research question is what are Iran's policies in Iraq to balance the rising Arab nationalism and anti-Persianism in Iraq? The finding obtained in this research question is that Iran utilizes the effectiveness of the Najaf basin by using its religious influence within the scope of Social Constructivism.

Keywords: Iran-Iraq Relations, Balance of Threat, Social Constructivism, Geopolitics, Theopolitics

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
1. ULUSLARARASI İLİŞKİLER TEORİLERİ BAĞLAMINDA İRAN İSLAM CUMHURİYETİ DİŞ POLİTİKASININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....	5
1.1. Literatür Analizi ve Kuramsal Çerçeve	5
1.2. Tehdit Dengesi Teorisi (Balance of Threat)	8
1.3. Uluslararası İlişkiler Teorileri ve İran Dış Politikası.....	10
İKİNCİ BÖLÜM.....	14
2. İRAN İSLAM CUMHURİYETİNDE DİŞ POLİTİKA YAPIMI VE AKTÖRLER .	14
2.1. İRAN DİŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER	14
2.1.1. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasında Dış Politika.....	15
2.1.2. İran’da “Devrim İhracı” Politikası.....	17
2.1.3. Jeopolitik Konum.....	19
2.1.4. İran Dış Politikasında İdeoloji ve Pragmatizm	20
2.1.5. Devrim Öncesi İran Dış Politikası	22
2.2. İRAN DİŞ POLİTİKASINDA KARAR ALICI AKTÖRLER.....	24
2.2.1. Rehber (Veliy-İ Fakih: Makam-I Muazzam-I Rehberi)	24
2.2.2. Cumhurbaşkanı	27
2.2.3. Dışişleri Bakanlığı	28

2.2.4. İstihbarat Bakanlığı (VAJA).....	29
2.2.5. İslami Şura Meclisi (Meclis-i Şura-yı İslami)	30
2.2.6. Ordu ve İslam Devrimi Muhafızları Ordusu (Sipah-i Pasdaran-ı İnkılab-i İslami)	32
2.2.7. Mili Güvenlik Yüksek Konseyi	34
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	36
3. İRAN-IRAK İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI.....	36
3.1. Humeyni Dönemi İran-Irak İlişkileri (1979-1989).....	36
3.1.1. İran-Irak Savaşı (1980-1988).....	37
3.2. Rafsancani Dönemi İran-Irak İlişkileri (1989-1997)	41
3.3. Hatemi Dönemi İran-Irak İlişkileri (1997-2005).....	43
3.4. Saddam Dönemi Irak'ın İran'a Bakış Açısı (1979-2003).....	45
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	47
4. İRAN'IN BÖLGESEL GÜVENLİK ANLAYIŞINDA IRAK.....	47
4.1. Jeopolitik Tampon Bölge Olarak Irak	47
4.1.1. İran'ın Irak Kürt Gruplarına Yönelik Politikası	55
4.1.2. Jeostratejik Açından Irak	60
4.2. Dini Rekabet (Teopolitik) Açısından Irak	63
SONUÇ	71
KAYNAKLAR	74

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

- ABD** : Amerika Birleşik Devletleri
- BM** : Birleşmiş Milletler
- BMGK**: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
- DMO** : Devrim Muhafızları Ordusu
- İİDYK** : Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi
- İKBY** : Irak Kürt Bölgesel Yönetimi
- İŞİD** : Irak Şam İslam Devleti
- KDP** : Kürdistan Demokrat Partisi
- KYB** : Kürdistan Yurtseverler Birliği
- MGYK**: Milli Güvenlik Yüksek Konseyi
- SSCB** : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
- UAEA** : Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
- VAJA** : İran İstihbarat Bakanlığı

GİRİŞ

1979 İran İslam Devrimi ile yeryüzünde din adamlarının yönettiği bir devlet ortaya çıkmıştır. İran devriminin ileri gelen din adamlarının yaşlarının ileri olması ve ABD destekli bir rejimi devirerek yönetime geçmeleri pek alışılan bir durum olmamıştır. İran'daki “mollalar rejimi” olarak atfedilen yöneticilerin yönetim anlayışlarını “rejim ihracı” adı altında diğer bölge devletlerine yaymak istemeleri ise bir meydan okuma olmuştur. 11 Eylül 2001 olaylarından sonra İran'ın güvenlik ortamı değişmiş ve bu olaylardan 2 ay sonra Kasım 2001'de İran'ın doğu komşusu Afganistan ve 2003 yılında İran'ın güneybatı komşusu Irak, ABD tarafından işgal edilmiştir. Afganistan'da Sünni Taliban yönetimi ve Irak'ta Saddam yönetiminin ortadan kaldırılması İran'ı bölgesel iki düşmandan kurtarmıştır ama ABD gibi İran düşmanı olarak görülen küresel gücün İran'ı çevrelemesi İran'ı rahatsız etmiştir. 2003'te Irak'ın ABD tarafından işgali ile Irak'taki iç istikrarsızlık bölgeyi de etkilemiş ve bölge devletlerinin başarısız devlet (failed state) olarak nitelenen Irak'ta güç boşluğunu doldurmaları kaçınılmaz olmuştur. İran hem kendisini çevreleyen ve ortadan kaldırmak isteyen ABD gibi küresel bir gücün tehdit olarak Irak'tan İran'a işgal için sıçramasını engellemek hem de coğrafi olarak çok yakın komşusu olan Irak'ta bölgesel politikalarını uygulamak için Irak politikalarını şekillendirmiştir.

İran tarihsel süreç içerisinde sürekli Irak topraklarından güvenliğine ve bekasına karşı saldırılara muhatap olmuş ve devrimden sonra Irak'taki Saddam yönetimi, ABD ve diğer bölgesel güçler tarafından desteklenerek İran'ı yok etmek için savaş açmıştır. İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren Irak coğrafyasından tehditler algılaması İran'ı güvenlik odaklı politikalara yöneltmiştir. 2003'te ABD'nin Irak'ta konumlanması da İran'a bir tehdit olmuş ve İran da öncelikli olarak ABD'nin Irak topraklarından çıkarılması veya Irak coğrafyasından toprak bütünlüğüne yönelik saldırıların engellenmesine dönük stratejiler geliştirmiştir. İran, ABD'nin Arap milliyetçiliğini veya İran karşıtlığını tekrar kışkırtarak Irak coğrafyasından İran'a saldırıların oluşmasını engellemek için kültürel olarak yakınlık duyduğu Irak'taki Şiiilerin siyasal karar alıcı aktörler olmasını desteklemiş ve bu aktörleri siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal konularda destekleyerek etki kapasitesini kurmaya çalışmıştır. Irak zayıflamış bir devlet olarak diğer ülkelerin etkilerine açık olmuş ve İran da kültürel yakınlığı olduğu Şiiilerin

yönetime geçmesi ve coğrafi olarak da çok yakın olmasından dolayı Irak'ın zayıflamış halinden yararlanmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Irak yönetimlerinde İran ile iş birliğini destekleyen ve ABD'nin etkisini sınırlandırmak isteyen grupların varlığı İran'ın algıladığı tehditlerin de sınırlandırılması ve İran'ın bölgesel politikalarının gerçekleşme potansiyelini de yükselteceği anlamına gelecektir.

Bu tezin ana sorunsalı Irak'ta konumlanan İran karşıtı ittifaklara ve ülkelere rağmen İran'ın Irak'ta etkin olmasındaki faktörler ve İran'ın Irak'ta tehdit olarak gördüğü aktörlerle baş etme politikaları, stratejileri ve uygulamalarının neler olduğunun anlaşılmasıdır. Bu amaçla Uluslararası ilişkiler teorileri içerisindeki Neorealizm teorisinin tehdit dengesi yaklaşımının İran'ın Irak'a yönelik politikalarını anlamada daha açıklayıcı bir çerçeve sunduğu düşünülmektedir. Tehdit dengesi argümanına göre devletler dış politikalarını oluştururken güce değil algıladıkları tehditlere göre pozisyon almışlardır (Kaya, 2022, s. 551). Tehdit algılamaları coğrafi yakınlığa, somut imkân ve kabiliyetlerin varlığına ve saldırgan niyetlere yani söylemlere bağlı olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Orta Doğu bölgesinde bölge devletlerinin ittifaklar kurması ve ittifaklarına bölge dışı uluslararası güçlü devletleri dahil etmeleri tehdit dengesi argümanına ışık olmuştur. Bölgedeki Sünni körfez ülkelerinin ittifak halinde olmaları ve küresel ve uluslararası güç olan ABD ile müttefiklik ilişkisi içinde olmaları ve İran'a karşı birlik olmaları İran'ın tehdit algılamalarını yüksek tutmuştur. Irak ve İran arasındaki sınır bölgelerinde ABD'nin askeri olarak varlık göstermesi, İran'a müdahale edebilecek güce sahip olması ve İran'a karşı saldırgan söylemlerinin varlığı tehdit dengesinin tüm bileşenlerini oluşturmakta ve İran'ın tehdit algılaması için yeterli sebepler olmuştur. Bundan dolayı 2003 sonrası Irak'ta oluşan güç boşluğunun İran karşıtı ittifaklar tarafından doldurulması ve İran'a yönelik saldırı söylemlerinin artması İran'ı Irak'taki güç boşluğunu doldurmaya itmiştir. İran bu tehdit algılamalarına karşı Irak'ı jeopolitik tampon bölge olarak görmüş ve gelebilecek saldırıları bu coğrafyada karşılamayı uygun görmüştür. Tezin bu bölümü aynı zamanda tezin araştırma sorusu olan İran'ın bölgede yalnız olmasına rağmen Türkiye, Suudi Arabistan, İsrail ve küresel güç olan ABD'nin tehdit algılamalarına karşın Irak'ta ve dolaylı olarak Orta Doğu'da etkisinin nasıl arttığı üzerine bir değerlendirme olacaktır.

Tezin bir diğer sorusu ve odak noktası ise İran'ın kimliksel olarak farklı olmasına rağmen Irak'ta ve Orta Doğu bölgesindeki Arap Şiiler üzerinde hakimiyet kurma isteğinin İran dış politikasındaki yerini incelemek üzerine olacaktır. Bu bölümde de Uluslararası

ilişkiler teorilerinden Sosyal İnşacılık kuramı üzerinden bir çerçeve oluşturulmaya çalışılacaktır. Sosyal İnşacılık kuramına göre devletler dış politikalarını oluştururken çıkarlarına veya jeopolitik hedeflerine göre değil kimliklerine göre şekillendirmeye çalışmaktadırlar. Bu kurama göre devletlerin dış politikalarını belirleyen ana husus devlet ve toplum kimlikleri olmuştur. Devletlerin ve toplumların dini hassasiyetleri, etnik köken aidiyeti, tarihsel geçmişleri, gelenek ve görenekleri kimliklerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte İran, devrimden itibaren kendisini Müslümanların lideri olarak görmüş ve anayasasının on birinci maddesinde de bunu belirterek dış politikasını din yani mezhepleri olan Şiilik üzerine bina etmiştir. İran, devrimi diğer ülkelere de yaymak istemiş ve diğer devletlerin de din adamları tarafından yönetilmesini “rejim(devrim) ihracı” adı altında dış politikasını oluşturmak istemiştir. İran’ın Fars etnik kökenli olması ve Irak dahil diğer bölge devletlerinin Arap kökenli olması İran’ın Şiilik üzerinden dış politika yürütmesi önünde engel teşkil etmiştir. Tezin bu bölümü İran’ın bu zorlukları aşmak için tüm Şiiler nezdinde kutsal sayılan Necef havzasında etkili olmak istemesini ele almış ve Necef havzasının etkinliğini düşürebilmek adına İran’da bulunan Kum havzasını Necef’in önüne geçirebilmek için verdiği uğraşlar ele alınmıştır.

Tezin birinci bölümü literatür taraması ve kuramsal çerçeveye ayrılmış ve tezin ana teorisi olan Neorealizm teorisinin tehdit dengesi yaklaşımı ile diğer uluslararası ilişkiler teorileri bağlamında İran dış politikası ele alınmıştır. Tezin ikinci bölümünde ise İran’ın dış politikasının doğru anlaşılabilmesi için İran’ın dış politika yapımındaki süreçleri ve aktörleri ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde İran’ın dış politika süreçlerine etki eden faktörler de ele alınmıştır. Tezin üçüncü bölümünde ise İran ve Irak arasındaki ilişkileri anlayabilmek için tarihsel süreci de bilmek gerektiğinden İran ve Irak arasındaki ilişkiler 2003 ABD işgalinin başladığı döneme kadar ele alınmıştır. Tezin son bölümü ise İran’ın 2003 yılından 2022 yılının sonlarına kadar olan dönemde; Irak politikası tehdit dengesi yaklaşımı üzerinden jeopolitik tampon bölge olarak, İran’ın jeostratejik Irak politikası, İran’ın Irak Kürt gruplarıyla ilişkileri ve Sosyal inşacı kuramı çerçevesinden İran’ın 2003 sonrası Irak’a yönelik teopolitikası ele alınmıştır. Son bölümde araştırmanın sorularına cevap bulunmaya çalışılmış ve sonuç kısmında genel olarak bulunan cevaplar ele alınmıştır. Araştırma metodu ise niteliksel araştırma yöntemlerinden yorumsamacı veya yorumlayıcı bakış açısının yanında söylem analizi metodolojisinden yararlanılmıştır. Bu tez çalışmasının literatüre katkısı ise İran’ın Irak politikalarıyla ilgili Neorealizm teorisinin tehdit dengesi yaklaşımı ve Sosyal İnşacılık kuramı ilk defa bu tez

alışmasında birlikte ele alınmış ve literatüre farklı bir çalışma kazandırılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ULUSLARARASI İLİŞKİLER TEORİLERİ BAĞLAMINDA İRAN İSLAM CUMHURİYETİ DIŞ POLİTİKASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

1.1. Literatür Analizi ve Kuramsal Çerçeve

Bu tez çalışmasında Türkiye ve başta İran ve Irak olmak üzere yurtdışında konu ile ilgili yayımlanan tez, kitap, dergi, makale, arşiv, resmi açıklamalar, veriler, haber, analiz, rapor, anayasa, kanunlar ve bir çok akademik ve bilimsel çalışmalardan yararlanıldı. Dünya genelinde bilimsel çalışmaları toplu olarak veri tabanında bulunduran başta ProQuest (<https://www.proquest.com/>), OATD (<https://oatd.org/>), Internet Archive (<https://archive.org/>), DART-Europe (<https://www.dart-europe.org/basic-search.php>), British Library (<https://ethos.bl.uk/>), EBSCO (<https://biblioboard.com/opendissertations/>), NDLTD (<http://search.ndltd.org/>), ABD Donanma Yüksek Okulu (<https://calhoun.nps.edu/>), Iraq Digital (<https://iqdr.iq/>), JSTOR(<https://www.jstor.org/>), Encyclopædia Iranica (<https://www.iranicaonline.org/>), Iranian Studies (<https://www.cambridge.org/core/journals/iranian-studies>), TİAD (<https://tiaddergi.com/>) gibi birçok kaynaktan yararlanıldı. İran'ın akademik veri sisteminin bulunduğu İrandoc (irandoc.ac.ir) adlı internet sitesine uzun süredir erişim sağlanamadığı için İran üniversitelerinin veri tabanlarından kısıtlı bir şekilde faydalanıldı. İran'ın akademik çalışmalarının bulunduğu başta SID ([Sid.ir](http://sid.ir)), ISC E-Journals (ecc.isc.gov.ir), Ensani (<http://ensani.ir/>) gibi birçok veri sisteminden yararlanıldı. İran Millet Meclisi resmi internet siteleri <https://www.majlis.ir/> ve <https://www.parliran.ir/> başta olmak üzere anayasa, kanun ve yönetmelik gibi resmi düzenlemelerden yararlanılmak için İran resmi sitelerinden faydalanıldı fakat 16 Eylül 2022 tarihinde İran'da başlayan Mahsa Emimi protestolarına destek olabilmek için hacker gruplarının İran'ın resmi sitelerine saldırdıktan sonra 22 Eylül 2022 tarihinden itibaren İran'ın resmi kurumlarının sitelerine erişim yabancılara kapatıldığından dolayı resmi sitelerden bilgi erişimi kısıtlı bir şekilde olmuştur. Jeopolitik ve demografik okumaların daha iyi analiz edilebilmesi için Tarih ve Coğrafya biliminden özellikle Coğrafi Bilgi Sistemlerinden (CBS) yararlanıldı.

Aralık 2022 tarihi itibarıyla YÖK'ün tez veri tabanında "İran" başlıklı 1353 adet çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde Uluslararası İlişkiler, Tarih, Siyasal

Bilimler, Sosyoloji ve Din dalında, açık erişimli ve Türkçe olarak yazılmış 384 adet çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde Uluslararası İlişkiler dalında İran ve Irak ilişkili 28 adet tez yazılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde de İran'ın Irak ile ilgili politikaları çerçevesinde sadece 7 tez yazılmıştır. DergiPark veri tabanında ise “İran” başlıklı 5189 bilimsel çalışma ve 2 dergi (İran Çalışmaları Dergisi ve İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi) bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde Uluslararası İlişkiler, Tarih, Sosyoloji, Siyasi Bilimler ve Din alanında 844 adet makale bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde de Uluslararası İlişkiler ve araştırma makalesi konulu ise sadece 82 makale yer almaktadır. Bunlarla birlikte DergiPark veri tabanında yer almayan Türkiye İran Araştırmaları Dergisi (TİAD) gibi birçok dergide bilimsel çalışmalar bulunmaktadır. Türkiye’de doğrudan İran ile ilgili haber, seminer, konferans, çalıştay, rapor, analiz, bilimsel makale ve çeviri gibi birçok çalışma hazırlayan İran Araştırmaları Merkezi (İRAM) adı altında bir merkez de bulunmaktadır. Ayrıca farklı isimler altında İran ve başka ülkeleri de kapsamlı bir şekilde inceleyen birçok merkez ve enstitü bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde İran'ın Irak politikalarını tehdit dengesi yaklaşımı ile ele alan bir çalışma yapılmamış ve bu eksiklik aynı zamanda İran'ın Irak politikalarını anlamlandırabilmenin önünde de bir noksanlık olarak görülmektedir. Bu çalışma ile tehdit dengesi ve sosyal İnşacılık kuramları birlikte ele alınarak İran'ın Irak politikaları ile ilgili literatürdeki eksiklik kapatılmaya çalışılmıştır.

Uluslararası İlişkiler disiplinde ülkelerin dış politika davranışlarını anlamlandırabilmek ve açıklayabilmek için Uluslararası İlişkiler Teorileri yardımcı bir unsurdur. Fakat Özalp'ın (Özalp, 2013, s. 44) değindiği gibi Uluslararası İlişkiler disiplini ve Uluslararası İlişkiler teorileri Batı ülkeleri merkezli yaklaşımların ürünü olduğundan dolayı diğer bölgelere ve ülkelere göre teorileri bağdaştırabilmek zor bir süreç haline gelmiştir. Fawcett de Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Orta Doğu'daki gelişmeleri açıklamak için yetersiz olduğunu ifade etmiştir (Fawcett, 2016, s. 202). Bilimsel çalışmalar incelendiğinde hem Türkiye’de hem de dünya genelinde Orta Doğu ile ilgili çalışmalar tarihsel kronolojik betimlemeler veya karşılıklı ilişkiler bağlamında değerlendirilmiştir. Alagöz, İran'ın genellikle Uluslararası İlişkiler disiplinindeki temel argümanlar yerine tarih, sosyoloji ve karşılaştırmalı siyaset gibi farklı disiplinlerin argümanlarıyla analiz edildiğini belirtmiş ve bu konuda eksiklik olduğunu ifade etmiştir (Alagöz, 2013, s. 3). Uluslararası İlişkiler disiplininin alt dalı olan Dış Politika Analizi çerçevesinde İran'ın dış politikası genellikle devrim sonrası dış politika altında ele

alınmıştır. Sanyürek'in "Devrim Sonrası İran Dış Politikası" (Sanyürek, 2018) adlı makalesi, Yurdakurban'ın "Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005)" (Yurdakurban, 2007) başlıklı tez çalışması ve Soltani ve Amiri'nin "Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution" (Soltani & Amiri, 2010) adlı makalesi bu açıdan değerlendirilebilir.

İran'ın dış politikasını Uluslararası İlişkiler Teorileri bağlamında değerlendiren bilimsel çalışmalar da bulunmaktadır. Hem diğer ülkelerde hem de Türkiye'de İran'ın dış politikası genellikle Neorealizm ve Sosyal İnşacılık (Konstruktivizm) Teorisi açısından analiz edilmiştir. Neorealizm teorisinin temel argümanları olan çıkar, tehdit, güç, askeri kapasite ve anarşik sistemde var olma gibi terimler aslında tüm devletler analiz edilirken kullanılabilir. Sosyal İnşacılık Teorisi ise Soğuk Savaş sonrası dönemde etkisi artmış ve bu dönemdeki kimlik, kültür, gelenek, ideoloji, güvenlikleştirme ve toplumsal hafıza gibi terimler yoğun olarak konuşulduğu için konjonktürel argümanlar ortaya konulmuştur. İran, devrim sonrası dış politikasını İslam/Şiilik inancı üzerine konumlandırması da Sosyal İnşacılık Teorisiyle bağdaştırılan bilimsel çalışmalara zemin hazırlamıştır. Alagöz'ün "İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Etkili Bir Unsur Olarak Güvenlikleştirme Siyaseti: 2003 Irak Savaşı Sonrası İran'ın Basra Körfezi Politikası" (Alagöz, 2013) adlı tez çalışması, Tamer'in "Sosyal İnşacılık Teorisi ve Güvenlikleştirme Yaklaşımı Çerçevesinde İran İslam Cumhuriyeti'nde Kimlik İnşası Süreci ve Mehdilik" (Tamer, 2022) ve Nia'nın "Understanding Iran's Foreign Policy: An Application of Holistic Constructivism" adlı makalesi bu çalışmalara örnek olarak verilebilir. Neorealizm Teorisi çerçevesinde ise Gedikli'nin "Iranian Foreign Policy in the 2000s: A Neo-realist Perspective" (Gedikli, 2014) adlı tez çalışması ve Şenbaş'ın "Neorealizm ve İran Dış Politikası" (Şenbaş, 2017) adlı makalesi örnek gösterilebilir.

Ayrıca İran dış politikasının diğer Uluslararası İlişkiler Teorileri açısından değerlendirildiği çalışmalar sayıları az da olsa bulunmaktadır. Örneğin Başaran'ın "Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış" (Başaran, 2017) adlı makalesi hem Realizm hem de İdealizm Teorileri bağlamında değerlendirilmiştir. Pulat'ın "Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014" (Pulat, 2017) adlı makalesi İran dış politikasını Neoliberalizm Teorisi ile ilişkilendirilen çalışmaya bir örnektir. Alpargu'nun "Bir Merkez-Çevre İlişkisi: Hatemi ve Ahmedinejad Dönemleri İran'ın Karşılaştırmalı Analizi" (Alpargu, 2022) başlıklı tezi İran dış politikasını Marksizm Teorisiyle özdeşiren

bir çalışma olmuştur. Arghavani'nin "Emancipating Foreign Policy: Critical Theory and Islamic Republic of Iran's Foreign Policy" (Arghavani, 2008) adlı makalesi ve Firouzabadi'nin "Critical Theory: A Framework for the Analysis of Foreign Policy(نظریه انتقادی خارجی سیاست تحلیل برای چهارچوبی: انتقادی)" (Firouzabadi, 2008) Farsça makalesi İran dış politikasını Eleştirel Teori açısından değerlendirmiştir. Bu tez çalışmasında da İran'ın Irak coğrafyasına yönelik jeopolitik hedefleri, Irak üzerinden Orta Doğu bölgesine açılması ve Irak'ı jeopolitik tampon bölge olarak konumlandırması gibi savlar Neorealizm teorisinin "tehdit dengesi" argümanı çerçevesinden analiz edilmeye çalışılacaktır. İran'ın dini kimliği ile dış politika yürütmeye çalışması ve Irak dini kurumları ile tarihi sürekliliği olan bir rekabet yaşaması üzerinden Irak politikalarını şekillendirmesi gibi tezler Sosyal İnşacılık Teorisi ile literatüre katkı sağlanmaya çalışılacaktır. Bu tez ile Neorealizm Teorisi ve Sosyal İnşacılık Teorisi arasında sentez bir çalışma olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.2. Tehdit Dengesi Teorisi (Balance of Threat)

Neorealizm teorisinin bir farklı yaklaşımı olan Tehdit dengesi (balance of threat) teorisi, Stephen Walt tarafından 1985 yılında yayımlanan "Alliance Formation and the Balance of World Power" çalışmasında Neorealizm teorisindeki güç dengesi kavramını yeniden yorumlayarak "tehdit dengesi" teorisini ortaya atmıştır (O. Balcı, 2023, s. 70). Walt'a göre devletler dış politikalarını oluştururken sadece güç olgusuna göre pozisyon almadıklarını bunun yanında devletleri yönlendiren ana olgunun tehditlerin varlığı olduğunu öne sürmüştür (Güven, 2020, s. 17). Walt'un düşüncelerine göre devletler tehditlerle baş edebilmek için diğer devletlerle resmi veya gayri resmi görüşmeler ve ittifaklara başvururlar (Öğün, 2020, s. 39). Bu teoriye göre devletler ittifaklara dahil olurken veya yeni ittifaklar oluştururken güç olgusuna göre değil algıladıkları tehditlere göre davranmışlardır. Neorealizm teorisinde devletler güvenliklerini sağlayabilmek için ittifaklar yoluyla dengeleme yapmaya çalışmışlardır. Stephen Walt da güvenlik arayışı içinde olan devletlerin davranışlarını incelemiş ve devletlerin güce karşı değil de tehditlere karşı güvenlik arayışında oldukları sonucuna varmıştır. Vardığı bu sonuca örnek olarak da İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa ülkelerinin, ABD'nin Sovyetler Birliği'nden daha güçlü olmasına rağmen Sovyetler Birliğini tehdit olarak gördükleri için ABD ile NATO ittifakını oluşturmuşlar ve Sovyetler Birliğine karşı politikalar geliştirmişlerdir (Güven, 2020, s. 18).

Tehdit dengesi teorisi, Soğuk Savaş dönemini iki süper güç olan ABD ve Sovyetler Birliği (SSCB) arasındaki ittifaklar ve ittifaklar arasındaki rekabet üzerine olan bir dönem olarak yorumlamıştır (Öğün, 2020, s. 39). Walt da ittifak kavramını yeniden değerlendirirken devletlerin tehditlerle baş etme stratejileri üzerinde yoğunlaşmış ve devletlerin ittifak arayışlarını dengeleme (balancing) veya peşine takılma (bandwagoning) davranışı ile çerçevelemiştir. Dengeleme davranışı, tehdit seviyesi yüksek olan tarafa karşı zayıf devletlerle ittifak kurarak ittifak içerisindeki konumunu ve çıkarlarını maksimize etme düşüncesinden kaynaklanan bir davranış iken; peşine takılma (bandwagoning) ise tehdit seviyesi yüksek olan tarafla ittifak kurarak tehditleri üzerinden çekmeye dayalı bir davranış olarak yorumlanmıştır (Güven, 2020, ss. 18-19). Peşine takılma davranışına yönlendiren sebeplerden önemlisi tehdit potansiyeli olan tarafın saldırılarına engel olma ve başka ittifaklar tesis edilmediğinde zayıf devletlerin başvurdukları bir dış politika davranışı olarak kabul edilmiştir. Çünkü zayıf devletlerin dengeleme yapabilme kapasiteleri sınırlı olmakla birlikte tehdit potansiyeli daha yüksek olan tarafa karşı zayıf devletlerin kırılganlıkları da dengelemeye elverişli bir ortam oluşturmamaktadır (Güven, 2020, s. 18). Tehdit etme potansiyeli olan devlete coğrafi olarak yakın olan güçlü devlet dengeleme davranışı sergilerken, zayıf bir komşu devlet ise tehdit potansiyeli kendisinden daha güçlü olan devletin peşine takılma davranışı sergilemede bulunacaktır. Bunun nedeni de potansiyel bir saldırıda ilk hedeflerin başında zayıf komşu devletler gelmekte ve rasyonel bir bakış açısına göre güvenlik arayışında olan bir devlet, bekasının sağlanmasını çıkarlarının maksimize edilmesine tercih edebilecektir.

Tehdit dengesi teorisi; somut imkân ve kabiliyetler (askeri güç gibi), coğrafi yakınlık ve saldırgan niyetler (söylemler) argümanları çerçevesinde ortaya konulmuştur (O. Balcı, 2023, ss. 71-72). Bu argümanların varlığı tehditlerin oluşması için yeterli sebepler olarak gösterilmiştir. Devletlerin tehdit potansiyelini en yoğun bir biçimde algıladıkları faktör tehdidin coğrafi olarak yakın olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yakınlığa göre devletler dengeleme veya peşine takılma stratejilerini belirlemişlerdir (Polat, 2016, s. 27). Bu görüşün arkasındaki faktör ise devletlerin güçlerini gösterme veya tehditlerini yansıtmaya kapasitelerini gerçekleştirebilmeleri coğrafi olarak yakın veya uzak olmalarına bağlı olmuştur. Bundan ötürü devletler yakın tehditlere karşı duyarlılıkları coğrafi olarak uzak mesafelerde olanlara göre daha yoğun olabilmektedir. Tehdit dengesi teorisindeki bir diğer ana argüman ise somut imkân ve kabiliyetler olarak ifade edilmiş

ve bunun içerisinde yer alan askeri güç faktörü saldırı kapasitesi için yeterli bir olgudur. Saldırı kapasitesi arttıkça devletler tehditler algılamakta ve bu algılamalara karşılık dengeleme davranışında bulunmuşlardır (Polat, 2016, s. 27). Bir diğer ifadeyle saldırı kapasiteleri artan devlete karşı diğer devletler arasında ittifak kurma girişimleri olasılığı daha da artacaktır (Güven, 2020, s. 23). Tehdit dengesinin üçüncü ve son argümanı ise saldırgan niyetler veya söylemler olarak ifade edilmiştir. Zayıf bir devlet olsa bile saldırgan niyetlerini göstermesi diğer devletler tarafından tehdit olarak yorumlanacak ve devletler bu tehdide karşı ittifak yolunu seçebileceklerdir (O. Balcı, 2023, s. 73; Polat, 2016, ss. 27-28). Saldırgan niyetlere sahip devletlere karşı dengeleme davranışı kaçınılmaz olarak bir durum olacaktır (O. Balcı, 2023, s. 73).

1.3. Uluslararası İlişkiler Teorileri ve İran Dış Politikası

Teoriler, bir olayın veya olgunun ortaya çıkmasındaki etkenleri “niçin bu şekilde oldu” sorusuyla açıklamaya yardımcı olduğu ilişkili ve bütüncül önermelerden oluşmaktadır (Knutsen, 2015, s. 14). İdealizm teorisinde Birinci Dünya Savaşı merkezli yaklaşımlar bağlamında savaş ve barış odaklı argümanlar ortaya konulmuş ve geliştirilmeye çalışılmıştır (Ozan, 2014, s. 201). İdealizm teorisine göre insan doğası gereği iyiliğe ve dayanışmaya daha yatkın olmakla beraber devletler de insanlar tarafından oluşturulduğu için ahlaki davranabilen bir kurum olarak görülmüştür (Dinçer, 2004, ss. 47-48). İdealizm teorisine göre devletler ahlaki sorumlulukları gereği savaş, eşitsizliği ve şiddeti ortadan kaldırabilmek için uluslararası kurumlar ve uluslararası hukuk oluşturarak iş birliği içerisinde düzeni sağlamakla misyonları belirtilmiştir (Sandıklı & Kaya, 2013, s. 60). İdealizm teorisi bağlamında İran’ın dış politikasına bakıldığında İran anayasasının dış politika bölümündeki ilk maddesinde “İran’ın her türlü hakimiyet kurmanın ve hakimiyet altına girmenin reddine, tüm Müslüman haklarının savunulmasına, despot güçlere karşı hiçbir ilişkide bulunmamaya ve savaş yanlısı olmayan devletlerle karşılıklı barışçıl ilişkiler kurma temellerine dayanır” ifadesiyle İdealizm teorisindeki zorba güç karşıtlığı, savaş karşıtlığı ve barış yanlısı ilkeleriyle İran dış politika hedefleri örtüşmektedir (Çeçen, 2019, s. 91).

Realizm Teorisi, İdealizm teorisinin insanlığı ve devletler arası ilişkileri doğru yorumlayamadığı üzerine İdealizm teorisine tepki olarak ortaya çıkmıştır (C. Daban, 2017, s. 211). Realizm teorisi, insanların güç, hayatta kalma (beka) ve çıkar amacı ile hareket ettiklerini ve ülkelerin de insanlar gibi güç, beka ve çıkar ilişkileri bağlamında hareket ettikleri üzerine argümanlar etrafında oluşturulmuştur (Kolasi, 2013, ss. 156-

157). Realizm teorisine göre insanlar bencil, çıkarıcı ve kötü oldukları için devletlerin de aynı özellikler barındırdığını ve devletler çıkarları için her türlü güç mücadelesinde olacakları varsayılmıştır (Öğün, 2020, s. 14). Realizm teorisi bağlamında İran dış politikasına bakıldığında; İran anayasasının başlangıç bölümünde “öğretiye göre ordu” başlığında “ordunun gücünün sağlanması ve donatılması, ordunun görevi sadece sınırların korunması değil İran devlet öğretisinin yeryüzünde egemenliği yayma” ifadesiyle Realizm teorisinin güç ve çıkar argümanlarıyla özdeşleştirilebilir. Ayrıca Sovyetler Birliği (SSCB) egemenliği altındaki Orta Asya Müslüman halklarına dair herhangi bir faaliyet yürütmez iken İran’ın müttefik olarak gördüğü SSCB’nin dağılmasından sonra Orta Asya Müslüman devletleriyle ilişki kurmaya çalışması İran’ın çıkarıcı bir anlayışla reelpolitik davrandığı görülmektedir (Başaran, 2017, s. 232). Ayrıca Keşmir sorunda Hindistan’a tepki göstermemesi ve 1979 SSCB’nin Afganistan işgaline ses çıkarmaması İran’ın çıkarıcı politikalar benimsediği görülmektedir (Kalbizada & Хашим, 2022, s. 684).

Marksizm, Karl Marx’ın (1818-1883) görüşlerinden yararlanılarak oluşturulan bir disiplinler arası teoridir. 1970’li yıllarda ekonomik bakışlı analizler ve tarihsel yorumlamalar üzerinden devletler ve toplumlar açıklanmaya çalışılmış ve Marksizm teorisi de bu sebeple Uluslararası ilişkiler disiplinde popülerlik kazanmıştır (Arıboğan, 2019, ss. 213-214). Klasik Marksizm teorisinin belirgin söylemi “Altyapı (ekonomi) bir toplumun temelini oluşturarak üst yapıdaki (siyaset, hukuk, ideoloji) süreçleri belirler” ifadesiyle tanımlanmıştır (Uğurlu, 2014, s. 92). Marksizm teorisinde üretim araçları, üretim ilişkileri, kapitalist sistem, ezen ve ezilenler gibi argümanlar Klasik Marksizm teorisinin ana argümanları olarak Uluslararası ilişkiler disiplinde yer almıştır. Modern dönem Marksizm teorisinde ise eşitsiz gelişme, hegemonya ve merkez-çevre gibi argümanlar ile Uluslararası ilişkiler disiplinine doğrudan katkı sağlayan argümanlar yer almıştır (Arıboğan, 2019, s. 216). İran devleti Marksizm’i “Komünist-Marksist düşüncenin dine karşıt” olduğu düşüncesinden dolayı reddetmiştir (بیرکی داستانی, 2018). Devrim öncesi İran toplumunda ve dünyada Marksist görüşleri ile bilinen Ali Şeriatî’nin fikirleri İran toplumunu ve yeni kurulan dini rejimi de etkilemiştir (Taş, 2022, s. 37). İran anayasasının dış politika başlığındaki ilk maddesinde “hakimiyet kurmanın ve hakimiyet altına girmenin reddine” ve üçüncü maddede ise “İran, bağımsızlığın, özgürlüğün, adalet ve doğruluğun yönetimini tüm dünya halklarının hakkı olarak tanır ve dünyanın her yerinde zulmedenlere karşı ezilenlerin haklı mücadelelerini destekler” ifadesiyle

Marksist teorisinin “hegemonya”, “sınıflar arasındaki mücadele” ve “ezenler-ezilenler” argümanlarına atıfta bulunulmuştur.

Sosyal İnşacılık teorisi, Uluslararası ilişkiler disiplininde 1980’li yılların ortalarında temelleri atılmış ve 1990’lı yıllarda disiplinin önde gelen teorilerinden biri olmuştur (Küçük, 2017, s. 326). Alexander Wendt 1999 yılında “Social Theory of International Relations” adlı kitabında “Sosyal İnşacılık Yaklaşımı” ifadesiyle İnşacılık teorisini Sosyal İnşacılık ismiyle Uluslararası ilişkiler bilimine özgü bir teori haline getirmeye çalışmıştır (S. Kiraz, 2014, s. 214). Sosyal İnşacılık teorisi, 1980 yıllarından itibaren Soğuk Savaşın bitmesini ve dönemin şartlarını doğru çözümleyemediği eleştirisi üzerine Neorealizm anlayışına tepki olarak gelişmiştir (G. Bulut, 2019, ss. 4-5). Sosyal İnşacı teori kimlik, kültür, kural, norm, ideoloji, inanç, gelenek, tarih, kurumsal kültür, sosyal yapı ve toplumsal süreçler gibi kavramlar üzerinden devletleri ve uluslararası sistemleri açıklamaya çalışmıştır. Sosyal İnşacılık teorisi bağlamında İran dış politikasına bakıldığında, İran anayasasının dış politika başlığındaki ilk maddesinde “İran dış politikası, tüm Müslümanların haklarının savunulması temellerine dayanır” ifadesiyle İran kendisini “Müslümanların koruyucusu” olarak tanımlamış ve dış politikada Müslüman ve olmayanlar şeklinde ayrıma gidilmiştir. İran’da Nefy-i Sebil olarak tanımlanan İslami ilkeye göre gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerinde yönetici olmaması gerektiği düşüncesinden dolayı dış politikada Filistin-İsrail sorununda Filistin’den yana tavır koymuşlardır (Yegin, 2018, s. 11).

Neo-realizm teorisi 1979’da Kenneth Waltz’ın yazdığı Uluslararası Politika Teorisi (Theory of International Politics) adlı çalışmasında temelleri atılmıştır (Griffiths vd., 2011, s. 59). Neo-realizm, Klasik Realizm’in temel argümanlarını kabul eder ama analiz birimi olarak devleti değil uluslararası sistemi ele almıştır. Realizm’e göre devletlerin amacı güç elde etmek iken Neo-realizm’e göre ise devletlerin amacının güvenlik olduğu belirtilmiştir. Klasik Realizm de olduğu gibi Neo-realizmde de uluslararası sistem anarşik olarak kabul edilmiş ve devletlerin dış politikası uluslararası sistem içerisindeki gücüne ve konumuna göre oluşturulur (Buran, 2021, s. 7). Neo-realizm’e göre uluslararası sistemin dayattığı dinamikler sonucunda devletlerin dış politika ve güvenlik ilişkisi belirlenir (Dinçer, 2004, s. 97). Neo-realizm’in argümanlarından olan self-help yani kendi kendine yeterli olma durumu anarşik sistemde devletler arasındaki güç mücadelesinde bekalarını sağlamak için askeri kapasitelerini artırma hedefi olarak belirtilmiştir (Serdar, 2015, ss. 17-18). İran anayasasının başlangıç bölümündeki “ Öğreti’ye Göre Ordu ”

başlığında İran ordusunun gücünün artırılması ve donatılması, ordunun sadece sınırların gözetilmesi ve korunması sorumluluğu değil, öğretinin (İran'ın dış politika amacı) yüklediği ödevi yeryüzünde yayma uğrunda" ifadesi ve İran'ın Nükleer silahları üretebilme yolunda Nükleer programını Batı'nın ciddi baskıları ve yaptırımlarına rağmen devam etmesi Neo-realist teorideki self-help argümanına uygun olarak kendi kendine askeri kapasitede yetme durumu ile örtüşecek politikalar yürütülmektedir.

Neoliberalizm teorisi, temel düşüncesi uluslararası politik kurumların uluslararası sistemde devletler arası ilişkileri istikrara kavuşturabileceği fikrine dayanılmaktadır. Neoliberalizm teorisi uluslararası sistemde çok farklı aktörün olması ve sistemde üst bir otoritenin olmamasından dolayı anarşik yapıyı kabul etmiş ve devletlerin anarşik yapıdan kaynaklanan güvenlik sorunlarıyla baş edebilmek için uluslararası kurumların ve uluslararası hukukun varlığını zaruri görmüştür (Serdar, 2015, s. 21). Uluslararası sistemde devletlerin ekonomik iş birliği ile refahlarını artıracaklarını ve bu durumun istikrarlı bir düzen alması sonucu karşılıklı bağımlılık oluşacaktır. Neoliberalistlerin savaş riskini azaltabileceğini düşündükleri bir diğer önemli unsur ise devletlerin geniş katılımıyla güvenlik meselesine kalıcı bir durum kazandırılabilmesi için uluslararası hukuk temelli bir güvenlik kurumunun oluşturulmasıdır (Uğuz, 2016, s. 93). İran'ın Nükleer enerji programı bağlamında dış politikası incelendiğinde Çin'in petrol ihtiyacını İran'dan karşılaması ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde (BMGK) İran aleyhinde yaptırımların uzatılması görüşüne karşı çıkması Neoliberalizm teorisindeki karşılıklı bağımlılık ile ilişkilendirilebilir (Hickey, 2022). İran, Nükleer programından dolayı ambargolara maruz kalmış ve bu ambargolardan kurtulabilmek için başta BMGK olmak üzere uluslararası kurumlar aracılığıyla diğer devletlerle 2015'te anlaşma imzalaması Neoliberalizm teorisi argümanlarından uluslararası sistemdeki anarşik yapı uluslararası kurum ve uluslararası hukuk ile istikrarlı bir düzene kavuşturulabilir görüşü ile örtüşmektedir. Fakat Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın (IAEA) değerlendirme raporlarında İran'ın nükleer anlaşma kriterlerine uymadığı belirtilmiş ve bu durumun uluslararası sistemde doğuracağı riskler bulunmaktadır (IAEA, 2020).

İKİNCİ BÖLÜM

2. İRAN İSLAM CUMHURİYETİNDE DIŞ POLİTİKA YAPIMI VE AKTÖRLER

1979 İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesiyle İran'da laik, Batı yanlısı ve pragmatist anlayışa sahip yöneticilerin yerine teokratik, Batı karşıtı ve ideolojik düşünceleri ön planda tutan kişiler yönetime geçmişlerdir. Yöneticilerin değişmesiyle dış politika yapım süreçleri de farklılaşmış ve bu farklılaşmayı şekillendiren de devrim sonrası yaşanan İran-Irak savaşı etkili olmuştur. Devrimden yaklaşık bir buçuk yıl sonra meydana gelen İran-Irak savaşı ile teokratik rejim otoritesini daha da güçlendirmiş ve dış politikada etkilerini arttırmıştır. Yeni kurulan rejimle beraber İran'da dış politika din adamlarının uhdesinde oluşturulmuş ve anayasaya da bu etki nüfuz etmiştir. İran'da devrim lideri olan Humeyni'nin hem dini lider ve hem de devlet başkanı olması İran'ın yeni yönetiminde devlet başkanı (Rehber) olgusunu çok kapsayıcı hale getirmiştir. İran anayasasında iç ve dış politikada genel siyaseti belirlemede Rehber'e geniş yetkiler tanınmış ve Rehber her kurumun üstünde bir yerde konumlandırılmıştır. İran'da dış politikayla ilgili Rehber'in dışında Cumhurbaşkanı, Dışişleri Bakanlığı, Şura Meclisi, İstihbarat Bakanlığı, Ordu ve Devrim Muhafızlarının yanında Milli Güvenlik Yüksek Konseyi'nin de yetkileri bulunmakta ve bu durum İran içerisinde yetki kargaşası yaratmaktadır. Bu bölüm başlığı altında bu kurumlar ve dış politika yapım süreçlerine etkileri incelenmiş ve anayasa dışında ilgili birimlerin kanuni metinleri de ele alınarak farklı bir çalışma ortaya konulmuştur.

2.1. İRAN DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

İran bulunduğu coğrafya gereği ve sahip olduğu enerji kaynaklarının varlığından dolayı 20.yy'dan itibaren Orta Doğu bölgesinde önemli bir bölgesel aktör olmuştur. 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi sonrası Şii İslam anlayışına sahip bir teokratik devlet olarak yapılanan İran, bölgesinde de aynı devrimleri gerçekleştirme düşüncesini yaymak istemesi İran'ı ve bölgesini farklı bir alana sürüklemiştir. İran'ın jeopolitik konumu, Şii İslam anlayışı, toplum yapısı, tarihsel rekabetleri ve ekonomik yapısı gibi faktörler İran'ın dış politikasını derinden etkilemiştir. Özellikle devrim sonrası İran, bölgesinde yalnız kalmış ve devrimin ilk yıllarından itibaren toprak bütünlüğünü koruma düşüncesi İran'ın dış politikasını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bölüm başlığı altında İran'ın dış

politikasını etkileyen faktörler incelenmeye çalışılacaktır. İran anayasası devletin kimliğini, stratejilerini ve amaçlarını yansıtmaya açısından önemli bir alan olduğundan incelenmesi gerektiği düşünülmüştür. İran devleti hem iç hem de dış politikasını Şii İslam anlayışına göre düzenlediğinden bu konu “devrim ihracı” başlığı kapsamında ele alınmıştır. İran’ın jeopolitik konumunun İran dış politikasındaki yansımaları da “jeopolitik konum” başlığı altında incelenmiştir. Bunun yanında İran dış politikasında Şii İslam anlayışı ve jeopolitik konumunun ayrıştığı ve kesiştiği durumlar “ideoloji ve pragmatizm” başlığı altında incelenmiş ve son olarak da devrim öncesi İran devletinin dış politikası ele alınarak İran dış politikasını etkileyen faktörler açıklanmaya çalışılmıştır.

2.1.1. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasında Dış Politika

İran İslam Cumhuriyeti’nin günümüzdeki anayasası Şubat 1979’da gerçekleştirilen İslam Devrimi sonrası 2-3 Aralık 1979 yılında referanduma sunulmuş ve yürürlüğe girmiştir (Hatemi, 1980, s. VI). Haziran 1989 yılında İran lideri Humeyni’nin ölümünden sonra Rehberlik makamına geçen Hamaney’in liderliğinde 28 Temmuz 1989 yılında İran anayasası ilk defa değiştirilmiştir (Kılınç, 2008, s. 919). İran’da devrim sonrası yazılan anayasa tepki anayasası olarak adlandırılmaktadır (Çomarlı & Türkman, 2020, s. 180). Çünkü İran’ın yeni yönetimi devrim öncesi İran’da yaşanan iç ve dış sorunlarla ilgili tepkileri anayasaya eklemeye çalışmışlardır. İran anayasasında devletin resmi dininin İslam olduğunu ve mezhebinin de On iki İmam İsnaaşeri Caferi olduğu anayasanın on ikinci maddesinde net olarak belirtilmiştir. Ayrıca anayasanın giriş ve birçok maddesinde de belirtildiği üzere İran anayasası İslam ilkelerine dayandırılarak yazılmıştır. İslam hukuku genel yapısı itibarıyla gündelik hayatı da kapsayacak bir şekilde hukuk ilkelerinden oluştuğundan dolayı kazuistik (detaylı, kapsayıcı) hukuk metinleri olarak bilinmektedir (Mahmutoğlu, 2016, s. 141). İran anayasası da İslam hukuku ilkelerini benimsediğinden dolayı kazuistik bir anlayışla yazılarak ortaya konulmuştur. Bundan dolayı İran İslam Cumhuriyeti devletin işleyişi kapsamına giren konulara anayasa içerisinde yer vermekten kaçınmamıştır. İran anayasasının üçüncü maddesinin on altıncı fıkrasına göre dış politikanın düzenlenmesi İslami ilkelere göre olmalıdır. Dış politika konusu hem devletin işleyişi kapsamına girmesi hem de İran’ın dış politikaya verdiği önemi göstermesi açısından İran anayasasında bir kısım halinde yer verilmiştir. Fakat anayasada farklı bölümlerde ve fıkralarda da dış politikaya atfedilecek ifadeler İran anayasası içerisinde yer verilmiştir.

Dış politika konusu “harici siyaset” adı altında İran anayasasının onuncu kısmı şeklinde ortaya konulmuştur. Dört maddeden (152,153,154 ve 155.md.) oluşturulan dış politika başlığı 1979 yılındaki ilk halinden günümüze kadar İran anayasasında yer almıştır. İran dış politikasının genel olarak anlamlandırılıp ve yorumlanabilmesi için anayasadaki dış politika maddelerine göz atmak gerekmektedir (Al-Sulami, 2019). “Harici siyaset” başlığı altında yüz elli ikinci madde şöyledir: “İran İslam Cumhuriyeti’nin harici siyaseti, her türlü hakimiyet kurmanın ve hakimiyet altına girmenin reddine, ülkenin her yönden bağımsızlığına ve toprak bütünlüğünün korunmasına, tüm Müslümanların haklarının savunulmasına, despot güçlere karşı hiçbir ilişkide bulunmamaya, savaş yanlısı olmayan devletlerle karşılıklı barışçıl ilişkiler kurma temellerine dayanır” (Çeçen, 2019, s. 91). Bu maddenin içeriğine bakıldığında İran’ın tarih boyunca sömürgeci ve emperyalist devletler tarafından işgal edilmesinin yarattığı etki “hakimiyet kurma ve hakimiyet altına girmenin reddine, ülkenin her yönden bağımsızlığına ve toprak bütünlüğünün korunmasına” ifadesiyle görülebilmektedir (*Understanding Iranian Foreign Policy*, 2012). Bunun devamında “tüm Müslümanların haklarının savunulmasına” ifadesiyle de İran yönetimi tüm Müslümanlar nezdinde kendisine küresel bir misyon belirleyerek aktif bir dış politika sergileyebileceği ortaya konulmaktadır (Beheshti vd., 2020, s. 8). “Despot güçlere karşı hiçbir ilişkide bulunmamaya, savaş yanlısı olmayan devletlerle karşılıklı barışçıl ilişkiler kurma temellerine dayanır” ifadesi ise İran’ın monarşi karşıtı olduklarını ve dış politika yürütürken dış politik eylemlerine idealist ve barışçıl bir imaj vermeye çalıştıklarını söyleyebiliriz.

İran anayasasının dış politika başlığı altındaki yüz elli üçüncü madde ise şöyledir: “Ülkenin doğal kaynakları, ekonomisi, kültürü, ordusu ve diğer alanları üzerinde yabancı tahakkümüne yol açan her türlü anlaşmalar yasaktır” (Hatemi, 1980, s. 78). Bu maddenin anayasaya yazılmasının sebebi de devrim öncesi İran’da en çok eleştirilen konuların başında gelen ülkenin doğal kaynaklarının yabancılara imtiyaz olarak verilmesi ve kullandırılması meselesidir (Haghgoo & Ketabi, 2020, s. 136). Anayasanın giriş bölümünün “devrimin başlangıcı” başlığında devrimin sebepleri arasında yabancılara verilen kapitülasyonlar gösterilmiştir. Bu anayasa maddesinin dış politika başlığında yazılması ile yabancılara imtiyaz konusunun İran’ın yeni rejimindeki hassasiyetini göstermesi açısından çok önemlidir. Yüz elli dördüncü madde ise şöyledir: “İran İslam Cumhuriyeti, insan mutluluğunu bütün insanlık düzeyinde ülkü olarak görür.

Bağımsızlığın, özgürlüğün, adalet ve doğruluğun yönetimini tüm dünya halklarının hakkı olarak tanır. Sonuç olarak ulusların içişlerine her türlü müdahalelerden tamamen uzak dururken dünyanın her yerinde zulmedenlere karşı ezilenlerin haklı mücadelelerini destekler” (Çeçen, 2019, s. 92). Bu madde ile İran bağımsızlık, özgürlük ve adalet gibi liberal kavramlara atıfta bulunmuştur fakat bu sefer “tüm dünya halkları” ifadesi de eklemlenerek dünyaya kapalı olmadıklarını ifade etmeye çalışmışlardır. Devamında ulusların içişlerine her türlü müdahalelerden kaçınmalarının yanında zorbalara karşı ezilenlerin yanında olacaklarını anayasanın dış politika maddeleri arasına koymaları küresel bir sorumluluk yüklendiklerini ortaya koymaktadır. Bu madde ile sadece Müslümanlara yönelik değil dünyadaki tüm ezilen uluslara destek taahhüdünde bulunmuşlardır (Çomarlı & Türkman, 2020, s. 180).

İran anayasasının dış politika başlığı altındaki son maddesi olan yüz elli beşinci maddesi ise şu şekildedir: “İran İslam Cumhuriyeti devleti, siyasi sığınma hakkı isteyen herkese İran kanunları uyarınca hain ve mücrim(suçlu) tanınmış olmamak kaydıyla sığınma hakkı verebilir” (Okumuş, 1980, s. 70). İran anayasasındaki diğer dış politika maddelerine bakılarak karşılaştırma yapıldığında bu maddenin farklı ve ilginç özellikler taşıdığı görülmektedir. Örneğin diğer dış politika maddeleri genel-geçer ifadeler barındırırken bu maddenin içeriği olan sığınma hakkı doğası gereği ferdi yani bireysel sonuçları olan bir düzenlemedir. Ayrıca siyasi sığınma hakkından yararlanılmasının kendi iç hukuk metinlerine göre değerlendirilmesi ve maddenin sonunda “sığınma hakkı verebilir” ifadesinden de anlaşılacağı üzere İran devletinin inisiyatif kullanma hakkını saklı tuttuğu görülmektedir. Bir diğer önemli husus ise siyasi sığınma hakkının kullanılması sonucu İran’ın siyasi sığınma hakkı isteyenlerin ülkesi ile ilişkilerin gerileceğini Afganistan örneğinde söyleyebiliriz (Alagöz & Demirkıran, 2020, s. 216).

2.1.2. İran’da “Devrim İhracı” Politikası

1979 İran İslam devrimi ile birlikte sadece İran’ın yönetim şekli değil İran’ın dış politikası da yeni rejimle beraber değişikliğe gidilmiştir (Yurdakurban, 2007, s. 2). Yeni rejimin hem iç hem de dış siyaset anlayışı yoğun bir biçimde dini bir retorikle ele alınmıştır (Alıbabalu, 2021, s. 78). İran’da yeni rejimin dış politikasının ana odak noktası İran’da gerçekleştirilen devrimin diğer ülkelerde de gerçekleştirilmesini sağlamaktır (Öztürk, 2005, s. 13). İran anayasasının ilk cümlesinin “İslam toplumu” kavramına atıf yapılması ile yeni rejimin dış politika anlayışını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Anayasanın “İslam’da yönetim biçimi” başlığında “anayasa, devrimin yurt

dışında da sürekliliği için temel hazırlar” ifadesi ile devrim ihracına anayasal bir meşruiyet kazandırılmıştır (Çeçen, 2019, s. 9). Yine anayasanın “devrimin başlangıcı” bölümünde Humeyni’ye “Ümmetin İmamı” denilmesi hususu da tüm Müslümanlara yönelik bir politikanın tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca devrim gerçekleştirildikten sonra devrim lideri Humeyni İran’da iktidarı ele geçirmesiyle kendisini sadece bir devlet başkanı olarak değil tüm Müslümanların lideri olarak görmüştür (Takeyh, 2009, s. 11). İran anayasasının on birinci maddesinde “tüm Müslümanların tek bir ümmet olduğu ve İran İslam Cumhuriyet devleti, Müslüman ulusların birleşmesi ve birliği üzerine genel siyasetini yerleştirmek zorundadır” ifadesi ile “Devrim ihracı” anlayışı anayasada net olarak belirtilerek devlet politikasının öncelikli amaçları arasına konulmuştur (Çeçen, 2019, s. 27).

“Devrim ihracı” ile İran’da gerçekleştirilen yönetim değişikliğinin diğer bölge ülkelerine de sirayet etmesi İran yönetiminin dış politik hedeflerinin başında gelmektedir (Çakırtaş, 2018, s. 36). “Devrim ihracı” anlayışı sadece başka ülkelerde halk devrimlerinin yapılması değil aynı zamanda İran İslam devriminin idealleri ve öğretilerinin diğer halklara ve ülkelere yaygınlık kazandırılması da düşünülmektedir (Yegin, 2015, s. 11). Devrim lideri Humeyni’ye göre “küresel İslam düzeninin kurulmasının yegâne yolunun devrim ihracının mecburiyet olmasıdır. İran İslam devriminin İran sınırları içerisinde kaldığı gün İran devriminin fâtihasının da okunduğu gün” olarak belirtilmiştir (Türel & Şahin, 2011, s. 143). Humeyni bir başka açıklamasında ise “devrim ihracının emperyalist bir yaklaşımın ürünü olmadığını İslam’ı tüm dünyaya yaymak için bunu şart olduğunu ve devrimlerin doğası gereği coğrafi sınırların dışına taşıklarını” ifade etmiştir (Türel & Şahin, 2011, s. 143). Devrim ihracı politikası İran’da gerçekleştirilen devrimle beraber günümüze kadar sürekliliği devam eden dış politika hedeflerinin başında gelmektedir (Yürük, 2019, s. 77). İran, devrim ihracı politikasıyla dış politik hedeflerini gerçekleştirme noktasında Orta Doğu bölgesinde çok aktif davranmaktadır. Özellikle Irak, Suriye, Yemen, Lübnan ve Filistin gibi Orta Doğu ülkelerindeki etkisi İran İslam devrimi öncesine göre İran’ın bölgedeki görünürlüğü çok artmıştır (E. Kiraz, 2019, s. 83). Devrim ihracı politikasıyla tüm Müslümanları kendi etkisi altına almak isteyen İran, günümüzde Sünni Filistin haricinde sadece Şii Müslümanlar nezdinde etkide bulunurken diğer bölge ülkelerinin de tepkisini üzerine çekmiştir (A. Aydın, 2021, s. 78).

2.1.3. Jeopolitik Konum

Devletler genel olarak bulundukları siyasi coğrafya ve politik durum üzerine diğer devletlerle ilişkileri düzenlemeye çalışmışlardır (Gürkaş, 2007, s. 125). Bundan hareketle İran dış politikasını analiz ederken İran jeopolitiğini değerlendirmek gerekmektedir. İran'ın karasal ve su sınırlarının toplamı 8731 kilometredir (Hafeziniya, 2017, s. 232). İran doğuda Pakistan ve Afganistan, kuzeyde Türkmenistan, Azerbaycan ve Ermenistan, batıda ise Türkiye ve Irak ile karasal sınırlarının olduğu toplam 7 ülke ile komşudur. Kuzeyinde Hazar denizi, güneyinde Basra körfezi, Umman denizi ve Hint okyanusu bulunmaktadır. Bu verilere bakıldığında İran'ın jeopolitik değerinin çok yüksek olduğu görülmektedir. Çünkü Hazar denizi, Basra körfezi ve Hint okyanusuna aynı anda erişim olanağını sağlayabilen yeryüzündeki tek ülke İran'dır. Aynı zamanda Orta Doğu ile Orta Asya'yı ve Kafkasya ile Orta Doğuyu birleştirmesi açısından da kilit bir role sahiptir. Sadece fiziksel olarak coğrafyaları değil farklı kültürleri, dinleri, dilleri ve medeniyetleri birbirine bağlama noktasında da nevi şahsına münhasır özellikler barındırılmaktadır (Saraç & Sönmez, 2020, s. 708). Örneğin hem Orta Asya Türklerine hem de Kafkasya'daki Ermenilere komşu olmasının yanında aynı mezhepten olup farklı kültürlerle sahip Orta Doğudaki Irak Şiiileri ile Kafkasya'daki Şii Azerbaycan devleti arasında komşudur. Yine farklı bölgelerden ve kültürlerden olan Sünni Pakistan ve Sünni Türkiye arasında bağlantı noktası olması İran'ı dünya genelinde özel bir konumda olduğunu göstermektedir.

İran bulunduğu jeopolitik konum gereği dünyanın en istikrarsız ve gergin bölgeleri arasında yer almaktadır (Türel & Şahin, 2011, s. 144). Doğusunda Afganistan gibi 1979 Sovyet işgalinden beri istikrara kavuşamamış ve çatışmalar sonucu İran, Afgan göçüne maruz kalmaktadır. Bu göçlerle beraber İran'ın iç ve dış güvenliğinde sorunlar meydana gelmektedir. Yine İran'ın doğusunda Pakistan gibi radikal cihatçılara ev sahipliği yapan ve istikrarsız bir görüntü sergileyen devlet de bulunmaktadır. Belli aralıklarla İran-Pakistan sınırında düzensiz göçler, çatışmalar ve etnik sorunlar İran'ın sınır güvenliğini tehdit eden durumlar olarak ortaya çıkmaktadır (Karim, 2017, s. 8). İran'ın kuzeyinde ise küresel güçlerin hakimiyet kurmak istedikleri Orta Asya ve doğal kaynaklar açısından çok zengin olan Hazar denizi ve Kafkasya bulunmaktadır. Hazar denizindeki doğal kaynaklara sahip olmak isteyen küresel güçlerin yeni mücadele sahası Hazar denizinin çevresindeki Orta Asya devletleri olmaktadır (Ametbek, 2017, s. 68). Kafkasya ise Ermenistan ve Azerbaycan arasında uzun yıllardır yaşanan Karabağ meselesinde

çatışmaların tekrar başlaması ile İran'ı tedirgin eden bir bölge halindedir. Kafkasya'daki bu sorun İran içerisindeki Azeri Türklerin bağımsızlığına varabilecek tehditler barındırdığından dolayı İran bu soruna çok temkinli davranmaktadır (Şeker, 2021, s. 7). İran'ın batısındaki Irak ise özellikle 11 Eylül sonrası istikrara kavuşamamış ve Irak'ın sürekli bir iç savaş tehlikesiyle karşı karşıya olduğundan İran için bu bölge çok büyük önem arz etmektedir.

İbn Haldun'a atfedilen “coğrafya kaderdir” ifadesinin uluslararası ilişkiler disiplindeki karşılığı jeopolitik olmalıdır. Çünkü devletler bulundukları siyasi coğrafyalarındaki etkenlerden bağımsız bir karar alabilmeleri rasyonel davranış veya siyaset bilimindeki “raison d’etat” yani “devlet aklı” kavramına uygun düşmez. Asker ve devlet adamı Napolyon Bonapart'a göre de bir ulusun coğrafyasını bilmenin aynı zamanda o ulusun da dış politikasını bilmekle eş değer olduğunu söylemiştir (Brzezinski, 2005, s. 37). Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Karabağ savaşı örneğinde İran dış politikasının kendi jeopolitiğinden etkilendiği görülmektedir. Çünkü devrim sonrası İran'ın dış politikasının ana argümanları arasında tüm Müslümanları birleştirmek ve dayanışma halinde olmak gereğini kendi anayasalarına bile geçirmişlerdir (Çeçen, 2019, s. 27). Fakat Karabağ savaşında Şii Müslüman olan Azerbaycan'ı desteklememişler ve bölgelerinde jeopolitik değişimlere izin vermeyeceklerini belirtmişlerdir (Ç. Balcı & Aslanlı, 2022, s. 16). Çünkü İran'ın kuzeyinde Azeriler yaşamakta ve Azerbaycan'ın daha da güçlenmesi sonucu İran Azerileri ve Azerbaycan'ın birleşmesinden endişe ediliyor (Sarıkaya, 2021, s. 93). İran'ın coğrafyası ve tarihi göz önüne alındığında İran'ın jeopolitik konumundan dolayı sürekli güçlü devletler tarafından istilalara uğradığı da görülmektedir (Hafeziniya, 2017, s. 52). Özellikle yakın tarihte Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında hem Rusya hem de İngiltere gibi ülkeler tarafından iki kez işgale uğramıştır. Bu işgallerin ana sebepleri İran'ın Avrasya'da kuzey-güney ve doğu-batı birleşiminin kilit noktasında yer almasıdır (Gürkaş, 2007, s. 128). Güçlü ülkeler bu jeopolitik konumunun kendi kontrollerinde olmasını sürekli istemişlerdir.

2.1.4. İran Dış Politikasında İdeoloji ve Pragmatizm

İran, 1979 yılında gerçekleştirilen devrim sonrasında İslami bir ideoloji merkezli iç ve dış politika oluşturma gayretinde bulunmuştur (Hagıgı, 2018, s. 48). Devrim lideri Humeyni'nin öncülüğünde İran'ın yeni dış politikası dini retorik ve öğretilere dayandırılarak oluşturulmuştur. Yeni rejimin ana argümanı ise “ne doğu ne de batı sadece İslam” olarak kullanılması da dini ideolojik dış politikanın göstergesi sayılmaktadır (M.

M. Aydın, 2020, s. 80). Dini öğretilerin yanında oluşturulan dış politikanın diğer argümanları ise emperyalizm karşıtlığı, monarşi karşıtlığı, batı karşıtlığı, tam bağımsızlık, ezilenlerle dayanışma ve devrim ihracı gibi sol tandanslı retorikler de yeni rejimin dış politikasında yer almıştır (Sanyürek, 2018, s. 201). “Ne doğu ne de batı sadece İslam” ifadesiyle İran’ın yeni rejiminin kendine has politikalar yürüteceği anlaşılmaktadır. Devrimi gerçekleştiren gruplarla beraber ortak hazırlanan anayasada da dış politikaya çok yer verilmiştir. Özellikle anayasanın on birinci maddesinde belirtilen tüm Müslümanların İran liderliğinde birleştirilmesi ve dış politika başlığında yeryüzünde tüm ezilenlere destek sağlanması gibi ifadelerin yer alması aktif bir dış politika yürütüleceği anlaşılmaktadır (Rustamov, 2004, s. 81). Yeni rejimin dış politikasının uluslararası sisteme ve bu sistemdeki küresel aktörlere, bölgesel aktörlere karşıt hareketleri ve söylemleri bu devletler tarafından tehdit olarak karşılanmış ve İran dış politikada uzun yıllar yalnız kalmıştır (Alagöz, 2013, s. 179). Humeyni döneminde pragmatist dış politika yürütüldüğü zamanlar olmuştur ama ideolojik dış politika bu dönemde daha çok başvurulan anlayış olmuştur (Acar, 2018, s. 43).

Humeyni’nin ölümü sonrası İran’da yeni yönetim, İran’ın uluslararası sistemdeki konumundan rahatsız olmuş ve bölgesel güç olma hedeflerine ulaşmak için Humeyni’nin ideolojik temelli dış politika söylemlerinden uzaklaşmıştır (İşyar & Kaderli, 2021, s. 42). Özellikle devrim ihracı gibi söylemlerin bölgedeki devletleri rahatsız etmesi sonucu bölgede yalnız kalan İran yeni dış politikalar yürütmüştür (Yegin, 2014, s. 3). İran’ın küresel ve bölgesel imaj zayıflığı haricinde Sovyetler Birliğinin dağılması ve Birinci Körfez Savaşının yaşanması da İran’ı yeni politikalara yöneltmiştir (Özdemir, 2016, s. 96). Aynı zamanda İran’ın ABD tarafından “haydut devlet” listesine alınması da İran’ın dış politik yalnızlıktan kurtulup ABD karşıtı ittifaklara yönelmiştir (Ş. C. Yılmaz, 2019, s. 8). Humeyni sonrası İran yönetimi, ideolojik yaklaşımlı dış politikanın İran’ı sınırlandırdığı düşüncesinden hareketle “ne doğu ne de batı sadece İslam” söylemi yerine “hem kuzey hem güney” argümanı ile İran’ın küresel sistemde ağırlığının artması için çabalamışlardır (Alagöz, 2013, s. 136). Hamaney liderliğinde devrim ihracı politikasıyla İslam ülkeleri üzerinde hakimiyet kurma söylemleri de azaltılmış ve pragmatist dış politika yürütülmüştür. 1997’de cumhurbaşkanlığına seçilen Hatemi de bu politikaları sürdürmüş ve İran çıkarlarını daha da maksimize etmek için pragmatist bir dış politika yürütmüştür (Sanyürek, 2018, s. 210). Hatemi döneminde İran’ın doğu komşusu olan Afganistan’da ve batı komşusu olan Irak’ta yönetimlerin ABD tarafından askeri hareketla

değiştirilmesi İran'ı tedirgin etmiş ve İran'ın dış politikasında yine sert söylemler yerini almıştır (Göktaş, 2014, s. 22).

İran gibi dini ideolojik temelli kurumsal yapılarla yönetilen ve Humeyni söylemlerinin etkisinin varlığından dolayı İran'ın dış politikasındaki değişim süreçleri kolay olmamıştır. Bunun yanında İran'da iç politika ile dış politika arasında keskin ayrımlar olmamasından ötürü dış politika iç politikadan etkilenmektedir (Hagıgı, 2018, s. 8). Bu sebeple 2005 yılında cumhurbaşkanlığına seçilen Ahmedinejad, Humeyni'nin ve İran'ın devrim döneminde İran'ın ilkesel politikalar yürüttüğünü ve İran'ın bu yüzden güçlü olduğunu savunmuş ve dış politikasının da o döneme benzer uygulanacağını belirterek İran'ın dış politikasını tekrardan ideolojik temellere oturtmaya çalışmıştır (Akbulut, 2017, s. 45). 2013 yılında İran cumhurbaşkanlığına seçilen Ruhani ise Arap baharının etkili olduğu dönemde seçilmesi ve bölgede uzun yıllardır hüküm süren yönetimlerin yıkılmasını gördüğünden iç ve dış politikada pragmatist ve reform yanlısı davranmıştır (Özdemir, 2016, s. 119). 2021 yılında İran cumhurbaşkanlığına seçilen Reisi ise Muhafazakar olarak bilinmekte ve dış politikada İran'ın tekrar devrim dönemi agresif dış politika yürütmesi beklenmektedir (Kurşun, 2021). İran'da çok güçlü kurumsal yapıların olması ve özellikle bu yapıların din adamlarından oluşması İran'ı sürekli ideolojik veya pragmatik dış politika ikileminde bırakmaktadır. İran karar alıcıları uluslararası sistemde ideolojik davranmanın zorluklarından dolayı pragmatist dış politikaya da yönelmişlerdir. İdeolojik dış politika yürütme çabasında olan devletlerin esnek davranabilme yeterlilikleri günümüz uluslararası sisteminde zor görünmektedir.

2.1.5. Devrim Öncesi İran Dış Politikası

İran geçmişi çok uzun olan en eski medeniyetlerden biri olarak bilinmektedir. Doğu ve Batı arasında olduğundan küresel ve bölgesel devletler tarafından istilalara uğramıştır. İran'ın devrim sonrası dış politikasını anlayabilmek için devrim öncesi politikalarına göz atmak gerekmektedir. Birinci Dünya Savaşında İtilaf devletlerin lojistik ikmalı için İran, İngilizler tarafından işgal edilmiştir (Taflıoğlu, 2013a, s. 632). Birinci Dünya Savaşı sonrasında İran'da yeni bir devlet kurulmuştur. Pehlevi hanedanlığı adı altında İran 1925'ten devrime kadar monarşi ile yönetilmiştir. Hanedanlığın ilk monarkı olan Rıza Şah yönetiminde İran, ulus-devlet anlayışının hâkim olduğu bir dönemde yönetilmiştir (Elhan, 2019, s. 15). Ulus-devlet anlayışı sonucu İran'da Fars kimlikli bir yönetim düzeni oluşturulmaya çalışılmıştır (Süleymanoğlu, 2019, s. 58). Rıza Şah yönetiminin ilk yıllarından İkinci Dünya Savaşına kadar olan dönemde dış politika, devletin yeni

kurulmuş olmasından dolayı önceliği toprak bütünlüğü ve bağımsızlık üzerine olmuştur (Sanyürek, 2018, s. 203). Bu dönemde küresel güçlerden olan komşusu Sovyetler Birliği (SSCB) ile dönemin bir diğer küresel gücü İngiltere arasında denge politikası izlenmiştir (Türkay & Açıkse, 2021, s. 1314). Bölgesinde de çatışmaları ve karşılıklı güvensizlikleri engellemek için komşuları olan Afganistan, Irak ve Türkiye ile 1937’de İran’ın Sadabat sarayında imzalandığı için Sadabat Paktı adı ile güvenlik bloku kurulmuştur (Erdal, 2012, s. 85). Bu paktın amacı yeni kurulan devletler arasında sınır güvenliklerinin sağlanması ve birbirlerinin içişlerine karışmamayı hedeflemiştir (Palabıyık, 2016, s. 157). İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla İran, İngiltere ve SSCB’yi dengelemek ve Aryan ırkı meselesi sebebiyle Almanya ile ilişkiler geliştirmiştir (Asgary, 2015, s. 24). 1941 yılında Almanya’nın SSCB’ye saldırması sonrası İngiltere ve SSCB birlikte İran’ı işgal ederek Rıza Şah’ı tahttan indirmişlerdir (Armaoğlu, 1999, s. 194).

Muhammed Rıza Şah babası İngiltere ve SSCB tarafından tahttan indirildikten sonra tahta geçmiştir. 1942 yılında İran, İngiltere ve SSCB ile üçlü pakt imzalamıştır (Qamruddin, 1988, s. 59). Bu pakt İran üzerinden İngiltere tarafından SSCB’ye yardım için kullanılması gereken güzergah üzerine imzalanmıştır (Coakley, 1990, s. 225). İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra İngiltere ve SSCB, 1943 Tahran konferansında yapılan anlaşma gereği İran’dan çıkmış olmalıydı ama İngiltere İran’dan çekilmişken SSCB çekilmemiştir (Sanyürek, 2018, s. 203). Savaş sonrası İran, SSCB’nin İran’dan çekilmesi için Batı blokundan destek istemiş ve Batı bloku ile ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Batı blokunun baskılarıyla SSCB, İran’dan çekilmiş ama yanı başındaki süper güç komşusu olarak İran, Soğuk Savaş döneminde SSCB’den daima tedirgin olmuştur. İran petrolünün millileştirilmesi için halk tarafından isyanlar çıkarılmış ve millileştirme taraftarı ve antiemperyalist düşüncelere sahip Musaddık, Şah tarafından başbakanlığa getirilmiştir (Sanyürek, 2018, s. 203). Musaddık’ın petrol şirketlerini millileştirmesiyle ülkedeki etkisi artmış ve bunun sonucunda Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. ABD ve İngiltere petrolün millileştirilmesi sonucu İran’daki çıkarlarının zedelenmesini engellemek için 1953’te “Ajax Operasyonu” adını verdikleri müdahaleyle Musaddık’ı yönetimden uzaklaştırmışlardır (Tomak, 2020, s. 2234). Muhammed Rıza Şah tekrar İran’a dönerek Batı’ya olan bağımlılığı daha da artmış ve Batı’nın desteğiyle komünizm ve SSCB karşıtı politikalar yürütmüştür (Taflıoğlu, 2013a, s. 634).

Soğuk Savaş döneminde İran, Batı bloku için SSCB’yi çevreleme politikasının önemli devletlerinden birisi olmuştur (A. Aydın, 2021, s. 61). İran bölgesel olarak da

komşuları Türkiye, Irak, Pakistan ve küresel güç olan İngiltere ile 1955'te Bağdat Paketi'nı oluşturarak bölgesel bir güç olma amacıyla hareket etmiştir. 1960'lı yıllarda Soğuk Savaşın yumuşaması ile İran ve SSCB arasında da ilişkiler gelişmiş ve İran bu dönemde ABD ve SSCB arasında denge politikası yürütmüştür. 1970'li yıllarda İran ticari sebeplerle komünist SSCB ve Çin ile ilişkilerini geliştirmiştir (Davar, 2020). 1973 petrol krizinde İran petrol üretimini kısmamış ve Batı'ya petrol satışlarını artırmış ve bölgesindeki Arap ülkelerinin petrol ambargosunu delerek Arap ülkelerinin tepkisini çekmiştir. İran, petrolünü Basra körfezi üzerinden dünyaya sattığı için bu bölgede güçlü olma hedefinde hareket etmiş ve bu bölgede "körfezin jandarması" olarak davrandığı için körfez ülkeleriyle sorunlar yaşamıştır (Keneş, 2011, s. 253). Aynı zamanda Arap ülkelerinin İsrail ile farklı dönemlerde girdikleri savaşta İran yönetiminin İsrail ile ilişkilerini devam ettirmesi ve İsrail'e petrol satması Arap ülkelerinden ve kendi halkı tarafından tepki görmüştür (Yurdakurban, 2007, s. 6). Pehlevi hanedanı döneminde İran'ın dış politikası küresel düzeyde Batı blokuna yakın olarak denge politikası üzerine olmuşken Orta Doğu'da ise Arap olmayan ülkeler ile ilişkiler geliştirme üzerine olmuştur (Keneş, 2011, s. 255)

2.2. İRAN DIŞ POLİTİKASINDA KARAR ALICI AKTÖRLER

2.2.1. Rehber (Veliy-İ Fakih: Makam-I Muazzam-I Rehberi)

İran farklı kurumlardan ve anlayışlardan oluşan nevi şahsına münhasır bir ülkedir. Teokratik bir rejim anlayışla yönetilen İran'da en yetkili makam Rehber veya Veliy-i Fakih denilen dini liderdir. İran'ın iç ve dış politikasını iyi analiz edebilmenin en doğru yolu Velayet-i Fakih kuramını ve siyasal hayatındaki konumunu ele almaktan geçer (Keneş, 2013, s. 171). Velayet-i Fakih teorisi Humeyni tarafından devrim öncesi ortaya konulmuştur. Velayet-i Fakih düşüncesi Şii inancında önemli bir yere sahiptir. Şii inanışa göre sadece peygamber soyundan gelen masum imamların ümmeti yönetme yetkisine sahip olduklarına inanılır (Yoldaş, 2019, s. 259). Şii inancında on ikinci imam aynı zamanda kayıp son imam olarak bilinen Muhammed el-Mehdi'nin tekrar dünyaya geri geleceği ve bu süre zarfında ümmete kimin liderlik edeceği düşüncesi İmamet anlayışıyla açıklanmıştır (H. İ. Bulut & Gül, 2005, s. 78). Kayıp imam tekrar dünyaya geleceği zamana kadar ümmeti yönetme yetkisi ümmet içerisinde olan fakih denilen din adamlarına bırakılmış ve bunun sonucunda velayet-i fakih düşüncesi Şii inanışında yer

almıştır (Taflıoğlu, 2013b, s. 97). Humeyni ise Şii inanisında yer alan velayet-i fakih düşüncesini daha da geliştirerek fakihlerin sadece dini konularda değil devlet yönetiminde de yer alması gerektiğini belirtmiş ve bu düşüncelerini İran anayasasına geçirmiştir (Taflıoğlu, 2013b, s. 102).

İran’da Veliy-i Fakih yani dini lider makamının bilinen yönetim sistemlerinden farklı olmasının bir diğer sebebi de Rehber (Veliy-i Fakih) olacak kişinin seçilmesi hususudur. Velayet- Fakih teorisinde egemenliğin tanrı tarafından verildiğine inanılmaktadır (Karaoğlu, 2021, s. 144). İlâhi güce dayandırılan Veliy-i Fakih makamına geçecek kişiyi seçme görevi ise Uzmanlar Konseyi (Meclis-i Hubregan) adı verilen 88 üyeden oluşan ve 8 yılda bir halk tarafından seçilen kurum belirlemektedir (shora-gc.ir, t.y.). İran anayasasının yüz yedinci maddesine göre Uzmanlar konseyi, anayasanın beşinci ve yüz dokuzuncu maddelerinde belirtilen şartlara göre fakihler arasında araştırmalarda bulunacak ve fıkhi veya siyasi ve sosyal meselelerde en bilgili “alim” olarak birini tespit ederse ve halk tarafından kabul görülürse Rehber olarak seçilecektir. Aksi takdirde Rehber, Uzmanlar konseyi içerisinde seçilecek ve ilan edilecektir (Çeçen, 2019, s. 70). Rehberlik şartlarına bakılarak Rehberin İranlı olmasının zorunlu görülmemesi gibi tartışmalar sürdürülmüş ama İran’da üst düzey görevlere İran vatandaşı olmayanlar seçilememektedir (Koç, 2017, s. 7). Uzmanlar konseyinin halk tarafından seçilmesi ve Rehber’in Uzmanlar konseyi tarafından seçilmesi ile halkın Rehber’in seçiminde dolaylı olarak etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. İran anayasasının yüz on birinci maddesine göre Rehberin sorumluluklarını yerine getiremediği, beşinci ve yüz dokuzuncu maddelerde belirtilen şartları artık yerine getiremeyeceği veya baştan itibaren bu şartları taşıyamadığı anlaşıldığında Uzmanlar konseyi tarafından Rehber makamından el çekilir.

İran’da Rehber’e çok özel ve geniş yetkiler tanınmaktadır. İran anayasasında Rehberlik makamına doğrudan bir başlık ve altı maddede yer verilmiştir. Ayrıca başka maddelerde de Rehberlik makamı ile ilgili maddelere yer verilmiştir. Özellikle anayasanın elli yedinci maddesinde İran’ın egemenlik güçlerinin yasama, yürütme ve yargı erklerinden oluştuğu ifade edilmiş ve bu güçlerin Velayet-i Mutlak-ı Emr (Rehberin mutlak yetkisi) ve İmamet-i Ümmetin mutlak otoritesinin denetiminde olduğu belirtilmiştir (Çeçen, 2019, s. 47). Bu maddeden anlaşılacağı üzere Velayet-i Emr yani Veliy-i Fakih tüm devlet erklerinin üzerinde denetim sahibi olduğu belirtilmiştir. Yüz onuncu maddede Rehberlik makamının yetkileri ve sorumlulukları ile ilgili hususlar

belirtilmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir: Düzenin Yararını Teşhis Konseyi ile istişare edildikten sonra İslami cumhuriyet düzeninin genel siyasetlerini belirlemek, genel siyasetin tam olarak uygulanmasını denetlenmek, referandum yapılmasına karar vermek, silahlı kuvvetlere komuta etmek, savaş, barış ve seferberlik ilan etmek, Anayasayı Korucular konseyine fakihler atamak, yargı organı başkanını atamak, radyo ve televizyon kurumu başkanını atamak, genelkurmay başkanını atamak, İslam devrimi muhafızları komutanını atamak, silahlı kuvvetler ve emniyet güçlerinin üst düzey yöneticilerini atamak, seçimlerden sonra Cumhurbaşkanı'nın mazbatasını imzalamak ve Cumhurbaşkanı adaylarının yetkinliklerine Anayasa korucular konseyi ile istişare edildikten sonra karar vermek, Cumhurbaşkanı'nı belli şartlara göre azletmek, yargı organı başkanının teklifi üzerine mahkumların cezalarını affetmek veya hafifletmek gibi çok geniş yetkilerle donatılmıştır (Çeçen, 2019, ss. 71-72).

Rehber'in yetkileri arasında bulunan İslami cumhuriyet düzeninin genel siyasetlerini belirlemek, genel siyasetin tam olarak uygulanmasını denetlemek, savaş, barış ve seferberlik ilan etmek gibi doğrudan anayasada belirtilen yetkiler Rehber'in İran dış politikasında karar alma süreçlerinde en üst düzey aktör olduğu görülmektedir. Veliy-i Fakih'e bağlı özel kalem (Defter-i Makam-ı Muazzam-ı Rehberi) özellikle dış politika ve savunma gibi konularda Veliy-i Fakih'e danışmanlık yapmakta ve Veliy-i Fakih tarafından dış temsilci olarak dış görüşmelere gönderilmektedir (Alagöz, 2013, s. 76). Rehber'in dış politika karar alma sürecinde doğrudan anayasada belirtilen yetkilerin yanında dolaylı yetki olarak da tüm kurumlarda temsilcisinin bulunması dış politikada karar alma sürecindeki etkinliğini ortaya koymaktadır. Özellikle Dışişleri bakanlığı, istihbarat bakanlığı, ordu ve devrim muhafızları ordusunda resmi temsilci bulundurması ve temsilcilerin bu kurumlarda karar alma süreçlerinde bulunmaları Rehberlik makamının dış politika karar alma sürecindeki konumunu göstermektedir (Topçu, 2021, s. 40). İran'ın yurtdışı kültür merkezlerinin üst düzey yöneticilerinin Rehber tarafından atanması ve devletin önemli kurumu olan İstihbarat Bakanlığını yürütecek bakanın atanması ve görevden alınması da Rehber onayına bağlı olması da Rehberin dış politikada karar alma etkinliğini artıran yetkililerdir (Koç, 2017, s. 12). Özellikle Cumhurbaşkanı Ahmedinejad döneminde (2005-2013) İstihbarat bakanı olan Haydar Muslihi'nin görevden alınmasının Rehber tarafından engellenmesi buna örnek verilmektedir (Yegin, 2013, s. 98). Veliy-i Fakih makamının egemenliğinin ve meşruiyet kaynağının ilahi güce dayandırılmasının

en önemli sonuçlarından birisi İran’da Rehberlik makamının iç ve dış siyasette kontrol mekanizmalarının tek bir güçte toplanması sonucunu doğurmuştur.

2.2.2. Cumhurbaşkanı

İran anayasasında doğrudan Cumhurbaşkanı ve Bakanlar’a bir başlık altında otuz maddede yer verilmiştir (113-142 md.). İran anayasasının yüz on üçüncü maddesine göre Cumhurbaşkanlığı makamı Rehberlik makamından sonra gelmekte ve doğrudan Rehberlik makamına bağlı olan konular haricinde Cumhurbaşkanı anayasanın uygulanmasından ve yürütme organına başkanlık etmekle yükümlü olduğu belirtilmiştir (Çeçen, 2019, s. 75). Cumhurbaşkanı halk tarafından dört yılda bir seçilmekte ve art arda en fazla iki dönem görev yapabilmektedir. İran anayasasının yüz on beşinci maddesine göre Cumhurbaşkanı din adamı ve İran devletinin resmi mezhebi olan Caferi mezhebine inanan kişi olmalıdır (Hatemi, 1980, s. 66). Cumhurbaşkanı halk tarafından doğrudan seçilmesine rağmen mazbatasını Rehber tarafından onaylanmadığı takdirde görev yapamaz. Cumhurbaşkanı seçimlerinde aday olabilecek kişileri belirleyen kurum Anayasa Koruyucular Konseyi’dir. Bu kurum on iki kişiden oluşmakta ve yarısı doğrudan Rehber tarafından atanmakta diğer yarısı da Rehberin atadığı yargı erki başkanı tarafından önerilmekte ve meclis onaylarsa atanmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Cumhurbaşkanlığı seçimleri için aday olabilecek kişileri belirleme yetkisi dolaylı yoldan Rehber’in etkisindedir. Bu duruma örnek verilmek istenirse 1981 yılından 2017 yılına kadar Cumhurbaşkanlığı seçimleri 11 defa yapılmış ve 5239 kişi adaylık başvurusunda bulunmuş ama sadece 57 kişinin seçimlere katılmasına izin verilmiştir (A. Şen, 2020, s. 104). 2021’de yapılan son Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise 592 kişi başvurmuş ama sadece 7 kişi adaylığa uygun bulunarak seçime gidilmiştir (Dursun, 2021).

İran dış politikası karar alma sürecinde Cumhurbaşkanı anayasada da belirtildiği gibi Rehber’den sonra en yetkili kişi olduğu için hiyerarşik olarak protokolde ikinci kişi olarak önemli bir konum olarak belirlenmiştir. İran anayasasında yüz yirmi beşinci maddeye göre İran devleti ve diğer devletler arasında anlaşmalar, sözleşmeler ve tüm akitler İslami Şura Meclisi tarafından onaylandıktan sonra Cumhurbaşkanı veya yasal temsilcisi tarafından imzalanır ifadesiyle anayasada doğrudan Cumhurbaşkanı dış politika karar alma sürecinde önemli bir konum verilmiştir. Bunun yanında yüz yirmi sekizinci maddede büyükelçiler, Dışişleri bakanının önerisi ve Cumhurbaşkanının onayı ile atanır ve elçilerin güven mektuplarını imzalar ve diğer devletlerin elçilerinin güven mektuplarını kabul eder ifadesiyle de yine Cumhurbaşkanı dış politikada önemli bir yer

verilmiştir. Yüz yirmi dokuzuncu maddeye göre ise Cumhurbaşkanı devlet nişanlarını verme yetkisine sahiptir ifadesiyle de Cumhurbaşkanı dış politikada sembol anlam taşıyan devlet nişanlarını verme yetkisiyle önemli bir konuma sahip olmuştur. İran’da sık karşılaşılan devlet krizlerinin başında Rehber ve Cumhurbaşkanı arasında liderlik çekişmesi gelmektedir. Özellikle dış politika konusunda Cumhurbaşkanının yetkilerinin kültürel faaliyetler, sınırlı ekonomik yetkiler ve yabancı misyonları ağırlamak gibi kısıtlı rollerle sınırlandırılması bu çekişmeyi daha da arttırmıştır (A. Şen, 2020, s. 103). 1989 yılına kadar İran’da Başbakan ve Cumhurbaşkanı yürütmeyi paylaşmış ama Cumhurbaşkanı yetkilerinin artırılması için değiştirilen anayasa gereği başbakanlık kurumu ortadan kaldırılmıştır (K. Yılmaz, 2020, s. 40).

2.2.3. Dışişleri Bakanlığı

Anayasanın yüz otuz üçüncü maddesine göre bakanlar Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve güvenoyu almak için meclise teklif edilirler. Yüz otuz altıncı maddeye göre de bakanlar Cumhurbaşkanı tarafından azledilebilir ve seçilen bakanlar için meclisten güvenoyu alınması gerekir. Yüz otuz yedinci maddeye göre ise bakanların her biri kendi görevleriyle ilgili hem Cumhurbaşkanına hem de meclise karşı sorumludurlar ve aynı zamanda bakanlar kurulu kararlarında tüm bakanlar birbirlerinin eylemlerinden sorumludur ifadesiyle bakanlar kurulunun meclise karşı kolektif sorumluluğu oluşturulmuştur. Yüz otuz sekizinci maddede ise her bir bakanlığın kendi kurumlarıyla ilgili idari görevleri yerine getirmeye ve idari kurumları düzenlemek için kanunların lafzına ve ruhuna aykırı olmayacak şekilde yönetmelik ve tüzük çıkarma hakkı tanınmıştır. İran’da en eski bakanlık Kaçar Hanedanlığı (1794-1925) döneminde oluşturulan Dışişleri bakanlığıdır. 1821 yılında Kaçar hanedanı Feth Ali Şah (d.1772-ö.1834) döneminde kurulmuş ve ilk Dışişleri bakanı olarak da dönemin ünlü şairi Mirza Abdulvehhap Han Neşat-ı İsfahani (d.1761-ö.1829) atanmıştır (Soofizadeh, 2014, s. 91). İran’da Dışişleri bakanlığı kurumsallaşmadan önce yurt dışından gelen mektupları kayıt altına alan ve muhafaza eden bir büro şeklinde işleri yürütmüştür (Soofizadeh, 2014, s. 91). İran’da Dışişleri bakanlığı en eski kurumsal bakanlık olmasına rağmen günümüzde İran’da dış politika karar alma sürecinde ise önemli bir konumda yer almamaktadır.

İran anayasasının yüz yirmi sekizinci maddesine göre büyükelçiler Dışişleri bakanı tarafından önerilir ve Cumhurbaşkanı tarafından atanır ifadesiyle Dışişleri bakanlığıyla ilgili anayasada yer alan tek ifade olarak geçmektedir. Ayrıca Dışişleri bakanlığı ile ilgili 9 maddelik kanun da bulunmaktadır (امور خارجه وزارت وظایف قانون) (İran Dışişleri Bakanlığı

Görevleri Hakkında Kanun), 1364). Önemli bazı maddelere bakıldığında birinci maddede İran'ın dış politikasının uygulanmasından Dışişleri bakanlığı sorumludur ifadesiyle Dışişleri bakanlığına karar uygulayıcı bir konum verilmiştir. İkinci maddede ise Dışişleri bakanlığı diğer devletlerle siyasi ilişkileri geliştirmek, sürdürmek ve korumakla yükümlü olduğu belirtilerek Dışişleri bakanlığının temel görevleri sayılmıştır. İkinci maddenin sonunda ise not şeklinde “diğer devletlerle ilişkilerin kurulması ve sonlandırılması bakanlar kurulu onayı ile yapılmalıdır” ifadesiyle Dışişleri bakanlığının dış politika karar alma sürecindeki konumu görülmektedir. İkinci maddenin dokuzuncu fıkrasında ise “İslam kültürünün yabancı ülkelerde yayılmasında İslami İrşad bakanlığı ve ilgili kurumlarla iş birliği yapılarak düzenlenmesi” ifadesiyle dış politika karar alma sürecinde Dışişleri bakanlığının zayıf bir konumda olduğu görülmektedir. İran Rehberi Hamaney, Mayıs 2021 yılındaki bir konuşmasında “dünyanın hiçbir yerinde dış politika Dışişleri bakanlığında belirlenmez ve dış politika devletlerin üst organlarında belirlenir. Dışişleri bakanlığı karar alıcı bir organ değil sadece alınan kararları uygulamakla yükümlüdür” diyerek İran'da Dışişleri bakanlığının karar alma sürecindeki pozisyonunu açıklamıştır (Euronews, 2021).

2.2.4. İstihbarat Bakanlığı (VAJA)

İran'da kısaca Vaja olarak isimlendirilen İstihbarat Bakanlığı, İran'ın en üst düzey istihbarat kurumudur. İran'da Rehber ve Cumhurbaşkanlığı makamı gibi çift başlı yönetim sorunlarının getirdiği bir sonuç olarak İran'da tüm güvenlik unsurlarının istihbarat kuruluşları oluşturulmuştur. Özellikle devrim sonrası İran'da yönetim mücadelesi yaşanmış ve her kurum haber alma, toplama ve işleme için birimler oluşturmuştur (Taşkent, 2020). İran'da Rehber Humeyni'nin önerisiyle 1979 yılında devrim öncesi Şah yanlısı Sevak olarak bilinen istihbarat kurumu kapatılmış ve yeni bir kurum ve devrim yanlısı kişilerden oluşturulan bir istihbarat örgütü gereksinimi ortaya çıkmıştır. Fakat devrimin ilk yıllarında devrime karşı darbe endişesi ve dış müdahale korkusu olduğundan Sevak'ın karşı espionaj birimi olan 8.birim tekrar aktif hale getirilmiştir (Hajjarian, 2005). Bununla birlikte Devrim Muhafızları bünyesinde de istihbarat birimi oluşturulmuş ve daha sonra farklı kurumların istihbarat kurumlarının koordinasyonu için Vevak (Vezarete Ettelaat ve Emniyet-e Keşver) oluşturulmuştur (Ç. Balcı, 2018, s. 42). İran'da istihbaratların kontrol edilmesi ve iş birliği ile hareket edilebilmesi için 1983 yılında mecliste onaylanan ve 1984 yılında resmi gazetede yayımlanmasıyla yürürlüğe koyulan 16 maddelik İstihbarat kanunu hazırlanmıştır (قانون)

اسلامى جمهورى اطلاعات وزارت تأسيس اسلام Cumhuriyeti İstihbarat Bakanlığının Kurulması Hakkında Kanun, 1362). Bu kanunla İstihbarat bakanlığı da kurulmuş ve tüm istihbarat faaliyetlerinin koordine edilmesi görevi İstihbarat bakanlığına verilmiştir. İstihbarat bakanı, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir ve görevinden azledilebilir ama her iki durumda da Rehber'in onayı gerekmektedir.

İstihbarat Bakanlığı kanununun birinci maddesinde “güvenlik ve yabancı istihbaratlarla ilgili istihbarat sağlama ve geliştirme, iç ve dış düşmanların İslam devrimine karşı planlarını öğrenme ve karşı koymak için İstihbarat bakanlığı kurulmuştur” ifadesiyle İstihbarat bakanlığının kuruluş amacı belirtilmiştir. Kanunun onuncu maddesinde ise “iç ve dış konularda istihbarat toplama, değerlendirme ve sınıflandırma, karşı istihbarat faaliyetleri yürütme, İran İslam Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne, birliğine ve bağımsızlığına karşı tehditlere karşı koyma ve kurum ve kuruluşların bilgi, belge ve araçların korunmasına yönelik eğitim faaliyetlerini düzenleme” ile ilgili İstihbarat bakanlığının görevleri belirtilmiştir. İstihbarat kanununun on dördüncü maddesine göre “tüm kurum ve kuruluşlar, İstihbarat Bakanlığının görevlerini yerine getirebilmesini kolaylaştırmak için her türlü insan kaynağı, bilgi, belge ve araçları İstihbarat Bakanlığına sağlayabilmesi ile yükümlüdür” ifadesiyle İstihbarat Bakanlığının önemini ortaya koymaktadır. İstihbarat kanununun onuncu maddesinin son fıkrasında “İstihbarat bakanlığı gerekli gördüğü takdirde diğer ülkelerle bilgi ve deneyim paylaşımı ve iş birliği faaliyetlerini yürütebilir ancak Bakanlar kurulunun izin verdiği miktarda” ifadesiyle İstihbarat Bakanlığı'nın dış politika karar alma sürecindeki rolü gösterilmektedir. İstihbarat kurumlarının genel amacı istihbarat çarkı denilen haber toplama, alma, değerlendirme, kıymetlendirme, sınıflandırma ve siyasi karar alıcılara bilgi hizmeti sağlayarak karar alma sürecinde yönlendirici rol oynamaktadırlar (MİT, t.y.).

2.2.5. İslami Şura Meclisi (Meclis-i Şura-yı İslami)

İran'da yasama erki olarak kanun koyabilme açısından tek yetkili kurum İslami Şura Meclisidir (Yegin, 2013, s. 56). İslami Şura Meclisi, İran anayasasının 1979 yılındaki ilk halinde “Milli Şura Meclisi” diye yer alırken 1989 yılında anayasanın değiştirilmesiyle “İslami Şura Meclisi” olarak ismi değiştirilmiştir (Fanıd, 2015, s. 286). İran anayasasında İslami Şura Meclisine 2 başlık ve toplamda 38 madde ayrılmıştır. Birinci başlık Şura Meclisi ile ilgili 9 maddeye yer verilmişken ikinci başlıkta ise 29 madde ile meclisin yetkilerine yer verilmiştir. İslami Şura Meclisi İran'ın millet meclisi

olarak günümüzde 290 milletvekilinden oluşmaktadır. 10 yılda bir demografik, politik, coğrafi ve diğer faktörlere bağlı olarak 20 kişiyi geçmeyecek şekilde milletvekili sayısı arttırılabilir (Çeçen, 2019, ss. 49-50). İslami Şura Meclisi seçimlerinde partilerin seçimlere girmesi yasaktır ve dar bölgesel çoğunluk sistemi ile adaylar seçilir (Keneş, 2011, s. 137). Millet Meclisi üyeleri 4 yılda bir halk tarafından doğrudan ve gizli oyla seçim yapılmaktadır. İran anayasasının yetmiş birinci maddesine göre İslami Şura Meclisi anayasanın belirlediği çerçevede içerisinde tüm konularda yasa çıkarabilir. İran anayasasının yetmiş ikinci maddesine göre İslami Şura Meclisi ülkenin resmi mezhebinin prensipleri ve hükümleri ve anayasa ile çelişen kanunlar koyamaz.

İslami Şura Meclisi'nin dış politika karar alma sürecinde etkisine bakıldığında Anayasanın yetmiş altıncı maddesine göre İslami Şura Meclisi, ülkenin tüm işlerini araştırma ve soruşturma hakkına sahiptir. Yetmiş yedinci madde de ise Milletlerarası antlaşmalar, sözleşmeler, akitler ve ikili antlaşmalar İslami Şura Meclisi'nin onayına tabidir. Yetmiş sekizinci maddeye göre ülkenin sınırlarının değiştirilmesi İslami Şura Meclisi'nin tamsayısının beşte dördü tarafından onaylanması halinde gerçekleştirilebileceği şeklinde ifade edilmiştir. Sekseninci maddeye göre hükümetin uluslararası borç ve karşılıksız yardım alıp vermesi İslami Şura Meclisi'nin onayına bağlıdır. Seksen ikinci maddeye göre hükümet acil durumlarda İslami Şura Meclisi'nin onayını alarak yabancı uzmanları istihdam edebilir. Seksen dördüncü maddeye göre ise her temsilci ülkenin iç ve dış meseleleriyle ilgili görüşlerini açıklama hakkına sahiptir. Seksen yedinci maddeye göre Bakanlar kurulunun oluşturulması için İslami Şura Meclisinden güvenoyu almak zorundadır. Seksen sekizinci maddeye göre İslami Şura Meclisi üye tam sayısının dörtte biri Cumhurbaşkanına ve bakanlara herhangi bir konuda soru sorabilir ve Cumhurbaşkanı ve Bakanlar cevabı Meclis'te vermekle yükümlüdürler. Seksen dokuzuncu maddeye göre ise İslami Şura Meclisi, Bakanlar kurulu veya herhangi bir bakan hakkında gensoru verebilir ve Meclis güvenoyu vermediği takdirde İstihbarat Bakanı hariç Bakanlar kurulu veya bakan görevden uzaklaştırılır. Cumhurbaşkanı hakkında ise gensoru verilebilir ve Meclis üye tam sayısının üçte ikisinin olumsuz oyu ile Cumhurbaşkanı hakkındaki gensoru Rehber'in inisiyatifine bırakılır (Çeçen, 2019, ss. 59-60).

2.2.6. Ordu ve İslam Devrimi Muhafızları Ordusu (Sipah-i Pasdaran-ı İnkılab-i İslami)

İran'ın farklı yönetim biçimi askeri yönetimine de yansımıştır. İran'da iki farklı ordu bulunmaktadır. Bu durum İran'ın askeri yönetimi açısından çift başlı yönetim sorunlarına yol açmıştır (Loui, 2020). İran Ordusu (Arteş) devrim öncesinde de kara, deniz ve hava unsurları ile yer almakta olan bir kurum iken Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran) ise devrim sonrası Humeyni'nin isteğiyle "iç düzeni sağlamak, devrime yönelik tehditler engellemek ve devrimin kökleşmesine zemin hazırlamak için" kurulan bir ordudur (Sinkaya, 2010, s. 117). İran anayasasında Ordu (Arteş) ve Devrim Muhafızları Ordusuna doğrudan bir başlık ve dokuz maddede yer verilmiştir. Bunlardan yedi maddesi Ordu (Arteş) ile ilgili iken iki madde de Devrim Muhafızları Ordusu ile ilgilidir. Anayasada Ordu (Arteş) ile ilgili maddelere göz atıldığında İran ordusunun ülkenin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü ve İslam cumhuriyetinin düzenini korumakla sorumludur (md.143), İran ordusu (Arteş) İslami öğretiyeye dayalı ve halkına bağlı bir ordudur (md.144), hiçbir yabancıya orduda ya da ülkenin güvenlik güçlerinde görev verilemez (md.145), ülkede barışçıl amaçlarla bile olsa herhangi bir yabancı üs kurmak yasaktır (md.146) gibi önemli maddelerle Ordu (Arteş)'ya yer verilmiştir. Devrim Muhafızları Ordusu ile ilgili yüz elli ikinci maddede ise "Devrim Muhafızları Ordusu, devrim ve kazanımlarını koruma görevini sürdürmek için yürürlükte kalacaktır ve bu ordunun görev ve sorumluluklarının alanı, diğer silahlı kuvvetlerin görev ve sorumlulukları ile bağlantılı olarak, aralarındaki kardeşçe iş birliği ve uyumun kuvvetlendirilmesiyle kanunla belirlenir."

İran ordusu (Arteş) siyaset ile ilişkisinde devrim öncesi durumundaki gibi profesyonel davranmakta ve siyaset ile mesafesini korumakta iken Devrim Muhafızları ordusu ise kuruluşundan itibaren toplumsal, ekonomik ve siyasal hayatta etkinliğini sürekli artırmıştır (N. Koca, 2020, s. 1737). Bunun sebebi ise devrim sonrası Ordu'ya güvenmeyen devrim lideri Humeyni'nin Devrim Muhafızlarını kurarak ve etkisini artırarak ülke içindeki iktidarını sağlamlaştırmak istemiştir (Farzam, 2020, s. 4). Devrim Muhafızları Ordusu doğrudan Rehber'e bağlıdır ve ordusunun tüm üst düzey komutanları Rehber tarafından atanmaktadır. Devrim Muhafızları Ordusu sahip oldukları vakıflar, ticari şirketler ve ekonomik iştirakler aracılığıyla da İran'da çok güçlü ekonomik pozisyon elde etmiştir (Dursun, 2019). Günümüzde İran bütçesinden en çok payı Devrim Muhafızları Ordusu almakta ve ekonomik gücüyle ülkede tekel olmakla suçlanmıştır

(Dursun, 2019). 1985 yılında İran-İrak savaşı devam ederken Devrim Muhafızları Ordusunun Kara, Deniz ve Hava kuvvetlerinin oluşturulması sağlanarak Devrim Muhafızları Ordusunun Besiç (Gönüllü Halk Kuvvetleri) ve dış politikalarından sorumlu Kudüs Gücü/Tugayları ile birlikte 5 ana kuruluştan olması sağlanarak İran’da etkinliği artırılmıştır (N. Koca, 2020, s. 1739). İran’da bulunan beş ana istihbarat kuruluşunun üçü Devrim Muhafızları Ordusuna bağlıdır (Kemal, 2017). Humeyni sonrası Rehber olan Hamaney iktidarını daha da sağlamlaştırabilmek için Devrim Muhafızlarının etkinliğini artırmıştır (Farzam, 2020, s. 9). Günümüzde İran Ordusu (Arteş) ve Devrim Muhafızları Ordusuna bağlı birçok üniversite de görev yapmaktadır (Mizannnews, 2016).

İran anayasasının giriş bölümündeki “Öğretiye Göre Ordu” kısmında “Ordu (Arteş) ve Devrim Muhafızları Ordusunun sadece sınırların gözetilmesi ve korunması sorumluluğu değil, öğretinin yüklediği ödev ile Allah yolunda cihad ve Allah’ın şeriatını yeryüzünde egemenliğini yayma uğrunda mücadelenin sorumluluğunu da üstlenirler” ifadesiyle dış politikada Ordu (Arteş) ve Devrim Muhafızları Ordusuna misyon yüklenmiştir. İran Ordusu (Arteş) siyasetle mesafeli olduğu için dış politikada çok etkili olduğu söylenemez. Devrim Muhafızları Ordusunun alt birimi olan Kudüs Gücü/Tugayları dış politika, dış istihbarat ve dış güvenlik konusunda Devrim Muhafızlarının yetkili kurumu olmuştur. Özellikle Orta Doğu bölgesinde çok etkili olduğu bilinmektedir. En bilinen komutanları da Kasım Süleymani, ABD tarafından 2020 yılında bir hava operasyonu ile öldürülmüştür (TRT Haber, 2020). Kudüs Gücü komutanlığı faaliyetleri ile ilgili Rehber’e karşı sorumlu ve komutanı doğrudan Rehber tarafından atanmaktadır (Veisi, 2020). İran Devrim Muhafızları Ordusuna bağlı Hava-Uzay Komutanlığı, askeri doktrinin temel belirleyici gücü olan balistik füze programlarını yürüterek İran’ın ulusal savunma programlarının başında gelen en önemli konuyu bünyesinde taşımaktadır (Dursun, 2019). İran’da 1987 yılında İran Ordusu (Arteş), Devrim Muhafızları Ordusu, Jandarma ve Polis ile ilgili tüm güvenlik güçlerini kapsayan 204 maddelik Ordu kanunu çıkarılmış ve bu kanunlar arasında çok önemli bir madde olan sekizinci maddeye göre “tüm bakanlıkların, kurum ve kuruluşların dış savunma alımları Savunma Bakanlığı ve Devrim Muhafızları Ordusu yönetiminde yapılacaktır” ifadesiyle Devrim Muhafızları Ordusunun dış politika karar alma sürecindeki etkisi görülmektedir (ایران اسلامی جمهوری ارتش قانون 1366/07/07, 1366).

2.2.7. Mili Güvenlik Yüksek Konseyi

Milli Güvenlik Yüksek Konseyi (MGYK), İran'ın dış politika, güvenlik ve savunma konularının koordinasyonunu sağlayan merkezi bir konuma sahiptir. Humeyni'nin ölümünden sonra Hamaney'in Rehber olmasıyla kurulmuş ve 1989 anayasa değişikliğinde anayasaya dahil edilen dış politika, güvenlik ve savunma konseyidir. Anayasada doğrudan bir başlık ve bir uzun maddede konseyin amacı, yetkileri, işleyişi ve üyeleri hakkında bilgi verilmiştir. Konsey hakkında anayasadaki yüz yetmiş altıncı madde şöyledir: “Ulusal refahı, İslam cumhuriyetini ve toprak bütünlüğünü ve ulusal egemenliği korumak için Cumhurbaşkanı'nın önderliğinde Milli Güvenlik Yüksek Konseyi kurulur” şeklinde ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu maddede Milli Güvenlik Yüksek Konseyi'nin tüm kararları Rehberin onayından geçtikten sonra icra edilebilir ifadesi de anayasaya eklenmiştir. Konsey üyeleri ise yasama, yürütme ve yargı organlarının başkanları, Genelkurmay başkanı, plan ve bütçe işleri sorumlusu, Rehber tarafından atanan iki temsilci, Devlet bakanları, Dışişleri bakanı, İstihbarat bakanı, Savunma bakanı ve İslam Devrim Muhafızları Ordusu komutanından oluşmaktadır (Çeçen, 2019, ss. 103-104). Anayasada konsey görevleri bakımından “savunma konseyi” ve “güvenlik konseyi” gibi iki alt konseye de ayrılmıştır. Konsey Cumhurbaşkanı tarafından yönetilmesine rağmen Konsey'in en yetkili kişisi sekreterdir (Keneş, 2011, s. 143). Konsey sekreteri Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve Konsey'in aldığı kararların doğru uygulanmasını ve konseyin idari işleri yürütmekten sorumludur (Tabnaknews, t.y.). Konseyin ilk sekreterliğini 1989'dan 2005 yılına kadar Hasan Ruhani yürütmüştür (Caves, 2019).

MGYK, İran dış politika karar alma sürecinin en önemli aktörlerindendir. İran anayasasında doğrudan dış politika, güvenlik ve savunma konularında yetkili organ olarak gösterilen kurum MGYK'dır. Anayasanın yüz yetmiş altıncı maddesinde konseyin yetkileri şöyle belirtilmiştir: “Rehberlik makamı tarafından belirlenen sınırlar içinde ülkenin savunma ve güvenlik politikalarının belirlenmesi, genel savunma ve güvenlik tedbirleriyle ilgili siyasi, sosyal, istihbarat, kültürel ve ekonomik faaliyetleri düzenlemek, iç ve dış tehditlere karşı koymak için ülkenin maddi ve manevi kaynaklarından faydalanmak” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca Rehber Hamaney'in Mayıs 2021 yılındaki konuşmasında “İran'da dış politika kararlarının MGYK tarafından alındığı ve Dışişleri bakanlığı bu kararları yürütmekle sorumludur” ifadesiyle MGYK'nın İran dış politika karar alma sürecindeki önemini göstermektedir (Khamenei.ir, 2021). Mayıs 2021'de

dönemin Dışışleri bakanlığı sözcüsü de dış politika karar alma organının MGYK olduğunu ve Dışışleri bakanlığı tüm personelleriyle beraber bu kararları yürütmekle görevli kurum olduğunu ifade etmiştir (İsnews, 2021). İran İstihbarat bakanlığının bir birimi olan İstihbarat Koordinasyon Kurulu, İran’da bulunan tüm istihbarat kuruluşlarının koordinasyonunu sağlamakla görevli ve bu birim MGYK denetimi altındadır (Tabnaknews, t.y.). İran Dışışleri bakanlığı sözcüsüne göre İran’ın en önemli dış politika konusunun başında gelen Nükleer anlaşma ile ilgili politika ve görüşmeleri MGYK yürütmektedir (Sinaee, 2022).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İRAN-IRAK İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

3.1. Humeyni Dönemi İran-İrak İlişkileri (1979-1989)

İran’da toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel sorunların etkisiyle gösteriler yapılmış ve Şah’ın İran’dan ayrılmasından sonra Şubat 1979’da Humeyni’nin İran’a gelmesiyle devrim gerçekleşmiştir. İran İslam Devrimi kendi başına bir tez konusu olduğundan bu çalışmada fazla değinilmeyecektir. Humeyni devrimden 4 ay önce Şah’ın baskıları sonucu Irak’tan Fransa’ya sürgün edilmiştir. Humeyni 1965 yılından 1978 yılına kadar Irak’ta sürgün olarak hayatına devam etmiştir. Devrim sonrası İran hem iç hem de dış politikasını İslam kimliği üzerine oturtmuş ve İran’da gerçekleştirilen devrimi tüm Müslüman halklara yaymayı dış politika amacı olarak belirtmiştir (Karnap & Çağla, 2022, s. 638). 1979 yılında Irak’ta ise Arap milliyetçisi ve sosyalist düşüncelere sahip Baas Partisi’nde Saddam yeni lider olarak hem partinin hem de Irak’ın başkanı olmuştur. Irak gibi İran’a coğrafi olarak yakın ülkeler İran’ın devrim ihracı politikasından endişelenmiştir (E. Z. Daban & Daban, 2018, s. 95). Saddam, İran rejiminin Şiilerin çoğunlukta olduğu ülkesine yayılmasından ciddi endişe duymuştur (Woods, 2011, s. 117). Bu gelişmelerle beraber Humeyni döneminde İran ve Irak ilişkileri Eylül 1980 yılında Irak’ın İran’a savaş açması ile farklı bir evreye geçmiş ve bu savaş Ağustos 1988 yılında ateşkes ile durmuştur. Humeyni’nin Haziran 1989 yılında vefat etmesine kadar olan süreçte de İran ve Irak arasında barış anlaşması imzalanmamıştır.

Humeyni Dönemi İran ve Irak arasındaki ilişkiler İran-İrak savaşı sürecinde yaşanan olaylar bağlamında değerlendirilecektir. Devrim öncesi İran, Şah yönetimi altında Batı blokunda yer almış ve bölgede komünist-sosyalist yaklaşıma sahip devletler ile ilişkileri sorunlu olmuştur. Irak’ta ise 1968 yılında Sosyalist düşüncelere sahip Arap milliyetçiliğini savunan Baas Partisi darbe yaparak iktidarı ele geçirmiştir. 1970’lerin başında Baas Partisi 60.000-100.000 arasında İranlı göçmeni İran’ın beşinci kol faaliyeti olarak gördüğü için sınır dışı etmiştir (Wiley, 2004, ss. 68-69). Şah dönemi İran, 1973 Petrol krizi ile petrol gelirleri artmış ve silahlanma harcamaları yükselmiştir. Bu dönemde İran, hem Basra körfezinden İngiltere’nin çekilmesi sonrası oluşan güç boşluğundan dolayı hem de ABD’den aldığı destekle kendisini “bölgenin jandarması” olarak görmüştür (Mammadov, 2017, s. 182). İran Şah’ı edindiği güç ile Irak ve İran arasındaki

tarihi Şattûlarap meselesini tekrardan ortaya atmıştır. Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yer olan Şattûlarap (Farsça Arvand Rud), İran ve Irak'ı güneyden 88 km sınır olarak ayıran ve Basra denizine dökülen 193 km'lik su yoludur (N. Aydın & Şentürk, 2016, s. 66). Bu sorun BM'e de taşınmış ama çözüm bulanamayınca İran, Irak'taki Kürt ayrılıkçı gruplara destek vererek Irak içerisinde ayaklanmalara sebep olmuştur (Çakırtaş, 2018, s. 53). Bunun neticesinde Irak ile İran arasında anlaşma sağlanmış ve Cezayir'de imzalandığı için 1975'te Cezayir anlaşması olarak kayıtlara geçmiştir. Bu anlaşmaya göre Şattûlarap su yolu talveg (akarsu yatağının en derin yerlerini birleştiren çizgi) çizgisinden sınır olarak belirlenecek ve İran da Irak'taki Kürt gruplara sağladığı desteği kesecektir (Akçay, 2013, s. 110).

Temmuz 1979 yılında Saddam, Irak Baas Partisi ve Irak devlet başkanlığı konumunu ele geçirmiş ve İran'ın devrim ihracı politikasından endişe etmiştir. 1979 ve 1980 yıllarında Irak'ın Necef ve Kerbela gibi Şiilerin dini merkezlerinin olduğu şehirlerde ayaklanmalar olması Irak'ın Sünni yönetimini daha da endişelendirmiştir. Irak, Şubat 1980'de Irak Başbakan yardımcısına suikast düzenlenmesinin İran kaynaklı olduğunu belirtmeleri ve Nisan 1980'de Şii din adamı Bekir Es-Sadr'ı idam etmesi sonucu İran ve Irak arasındaki ilişkiler kopmuştur (E. Z. Daban & Daban, 2018, s. 95). Irak, İran'ın Irak'taki Şiileri kışkırtmasına karşılık İran'da bulunan Sünni Arapların çoğunlukta olduğu Huzistan eyaletine bağımsızlık verilmesi gerektiğini belirterek bu bölgedeki petrol alanlarının İran'ın elinden çıkarılması isteğini ortaya koymuştur (Çakırtaş, 2018, s. 49). İran lideri Humeyni de Irak halkından Saddam'a karşı ayaklanmalarını istemiştir. 4 Eylül 1980'de İran, sınırdaki Irak köylerini topçu ateşine tutmuş ve Irak bunu savaşın başlangıcı olarak görmüştür (Ferretti, 1990, s. 198). 17 Eylül 1980 yılında Saddam, Cezayir anlaşmasını feshettiğini ve Şattûlarap su yolunun Irak denetiminde olduğunu açıklamıştır (E. Z. Daban & Daban, 2018, s. 95). İran'da ise Temmuz 1980'de Hava kuvvetleri komutanlarının da olduğu başarısız bir askeri darbe girişimi yaşanmış ve İran'ın yeni rejimi, üst düzey komutanlar dahil birçok askeri görevden almış ve idam etmiştir. Bu durum ile İran'ın hava kuvvetleri zarar görmüş ve Irak'ın İran'a saldırması için zemin hazırlamıştır (Okyar, 2018, s. 525). 22 Eylül 1980'de Irak'ın İran'a hava saldırısında bulunmasıyla savaş başlamıştır.

3.1.1. İran-Irak Savaşı (1980-1988)

22 Eylül 1980'de Irak, İran'ın Tahran başta olmak üzere on büyük havaalanına saldırılar başlatmış ve üç cepheden İran topraklarına girmiştir. Irak ordusu güçlü bir

dirençle karşılaşmadan Huzistan Eyaleti'nin merkezi Ahvaz şehrine 25 km kadar yaklaşmıştır. İran bu saldırılara karşılık olarak “Kaman 99” kod adını verdikleri karşı saldırı ile 140'dan fazla uçak ile Irak'ın Bağdat başta olmak üzere birçok havaalanlarını, petrol tesislerini ve stratejik konumlarını bombalamıştır (Rashadizadeh, 2016). Irak saldırılarına rağmen İran hava kuvvetlerinin bu saldırıları yapabilmesinin sebebi İran uçaklarının saldırılara dirençli hangarlarda bulunması ve Irak saldırıları genellikle pistlere yönelik olmuştur (Yıldırım, 2005, s. 68). Irak'ın öncelikli hedefi İran'ın petrol bölgesi olan Huzistan Eyaletindeki Hürremşehr ve Abadan şehirlerini almasıyla İran'ı lojistik açıdan etkisizleştirmektir. Aynı zamanda Hürremşehr, Şattülrap su yolunun İran tarafında kalan liman şehri olduğu için stratejik bir konum olarak da Irak'ın hedefi olmuştur (E. Z. Daban & Daban, 2018, s. 95). İran da Irak'ın Basra denizine tek çıkışı olan Basra limanını bombalamış ve Irak'ın petrol gelirlerinin düşürülmesi hedeflenerek Irak'ı lojistik olarak yıpratmaya çalışmıştır (Sander, 2015, s. 561). Kasım 1980'de Hürremşehr Irak tarafından ele geçirilmiştir. İran Devrim Muhafızları'nın da Ordu (Arteş) güçlerinin yanında savaşa dahil edilmesi Irak'ın ilerlemesini durdurmuş ve Abadan'ın Irak tarafından işgal edilmesine izin verilmemiştir. Bu süreçte Devrim Muhafızları şehir çatışmalarında Irak ordusuna önemli saldırılar gerçekleştirmiş ancak Kasım 1980 tarihinden 1981 yılının ilk aylarına kadar savaşta dengeler bozulmamıştır (Çakırtaş, 2018, s. 63).

Savaşın bu döneme kadar olan süreci değerlendirildiğinde, 1968 yılından beri Irak'ta yöneticiler Baas partisinden oluşmakta ve ülke içi düzen İran'a göre daha oturmuştur. İran'da ise yeni bir rejim kurulmuş ve ülke içinde darbeler ve çatışmalar yaşanması ülkenin gücünü yıpratmıştır. Ordu açısından avantajlı durumda olmasına rağmen Irak, İran silahlı kuvvetlerini saf dışı edememiştir. Bunun bir sebebi, İran'ın işgal karşısında hazır olmamasına rağmen düzenli ordu, polis, Devrim Muhafızları ve gönüllü birliklerden (Besic) oluşan güçlü bir direnişi sağlayacak unsurları hemen oluşturabilmişlerdir. Diğer bir sebep ise Irak'ın İran'a saldırması ile İran'ın güçsüz durumda fazla direnemeyeceğini düşündüklerinden dolayı Irak askerleri stratejik ve taktik planları doğru hazırlamamışlardır (Riedel, 2019). Irak'taki üst düzey subaylar, yeterlilikleri sayesinde değil, Saddam'a olan yakınlıkları ve Sünni olmaları ile bulundukları konuma getirilmişlerdir. İran'da ise Şah döneminden kalan subaylar tasfiye edildiğinden yeni rejime sadakat ile bağlı olanlar subay olarak terfi ettirilmişlerdir (Dadpay & Azodi, 2020). Ekim 1980'de Humeyni, düzenli Ordu (Arteş) ve Devrim

Muhafızlarının güçlerini birleştirmiş ve savaşın yürütülmesinden ve askeri anlaşmazlıkların çözülmesinden sorumlu yedi üyeli bir Yüksek Savunma Konseyi oluşturmuştur (Elton, 2022). Bu konseyin oluşturulması ile Humeyni, savaş sırasında çift başlı askeri otorite arasındaki mücadelelerin sınırlandırılmasını hedeflemiş ve böylelikle ülke içindeki gücünü pekiştirmeye çalışmıştır. Hem Irak hem de İran ordusu yeterlilikleri zayıf olan askerler ve subaylar tarafından savaşa girmiştir.

Aralık 1980’de Irak ordusu İran’ın Ahvaz ve Susangird şehirlerinde sıkışmış ve 7 Aralık 1980’de Irak lideri Saddam savunma stratejilerine geçtiklerini açıklamıştır (Çakırtaş, 2018, ss. 63-64). Irak ordusunun ilerleyememesi sonucu Ocak 1981’de İranlılar ilk kez karadan karşı saldırı başlatmıştır. Huzistan Eyaleti’nin Irak sınırına yakın olan Susangird şehrinde bu karşı saldırı başlangıçta başarılı olmuş ancak Irak kuvvetleri bu saldırılarda güçlü direnmiş ve sonrasında İran birliklerini kuşatarak ağır kayıplar verdirmiştir. 27 Eylül 1981 tarihinde İran ordusu “Ümmetin Kurtuluşu” adını verdikleri büyük ve güçlü bir saldırı silsilesi başlatmış ve Mayıs 1982’de İran topraklarında bulunan Irak ordusunun merkez ile lojistik bağlantısının kopması sonucu Saddam diğer Arap devletlerinden yardım istemiştir (Arı, 1991, s. 233). 25 Mayıs 1982’de İran, Kasım 1980’den beri Irak ordusunun elinde olan Hürremşehr’i geri almış ve Saddam, Irak ordusunun İran topraklarından geri çekileceğini açıklamıştır (Arı, 1991, s. 233). Haziran 1982’de Irak ordusu İran topraklarından tamamen çekilmiş ve İran’la barış görüşmeleri istekleri İran’ın Saddam ve Baas yönetiminin Irak’ta iktidarı bırakması gibi öne sürdüğü şartlar yüzünden gerçekleşmemiş ve savaş Temmuz 1982’den itibaren Irak topraklarında devam etmiştir (Çakırtaş, 2018, s. 66).

Temmuz 1982’de İran ordusu, Irak’ın Basra şehrine saldırmış ama Irak ordusunun direnmesi ile şehir ele geçirilememiştir. İran bu saldırının başarılı olamamasını Irak’ın kimyasal silah kullanmasına bağlamış ve böylelikle bu savaşta kimyasal silah kullanımının ilk yaşandığı olay olarak ABD’nin istihbarat arşivlerinde de belirtilerek tarihe yazılmıştır (NSA Archive, 1983b). Ayrıca bu saldırıyla birlikte İran, Irak muhaliflerini desteklemiş ve Saddam’a karşı ayaklanmaları için de İran’da Irak Şii dini liderlerinden biri olan Bekir el-Hekim önderliğinde Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi’nin kurulmasını desteklemiş ama Irak Şiileri genellikle Arap kimliklerinden dolayı İran’a karşı tavır almışlardır (Köse, 2015, ss. 64-65). Temmuz 1983’ten itibaren Irak ordusu İran saldırılarına karşılık olarak kimyasal silah kullanımlarını artırmıştır (NSA Archive, 1983a). Ocak 1984’e kadar savaş bu dengede devam ederken bu tarihten

itibaren “şehir savaşları” denilen durum ortaya çıkmış ve hem İran hem de Irak şehirlere füzelerle saldırmıştır. Ayrıca bu dönemdeki en önemli olay ise Mart 1984’te bu savaşta yoğun bir şekilde Irak tarafından kimyasal silah kullanılması olmuştur (Karavelioğlu, 2009, ss. 61-62). Aynı zamanda bir diğer önemli olay ise Irak’ın Fransızlardan aldığı yeni uçaklarla İran petrol tankerlerine saldırması ve İran’ın da misilleme olarak Irak petrol tankerlerine Basra körfezinde saldırması sonucu “Tanker Savaşları” olayı olarak tarihe geçmiştir (Arı, 1991, s. 235). “Tanker Savaşları” sadece İran ve Irak’ın ekonomilerini değil Basra körfezinden petrol ihracatı yapan Körfez ülkeleri başta olmak üzere petrol ithal eden diğer tüm ülkelerin ekonomilerini de kötü anlamda etkilemiştir.

Şubat 1986’da İran, Irak’ın Basra körfezine açılan en büyük limanının olduğu Faw yarımadasına saldırı başlatarak burayı ele geçirmesi ile dengeli bir biçimde süregelen savaş İran lehine dönmüştür (Al-Salhy, 2018). Irak’ın Basra körfezinden mahrum kalması aynı zamanda Irak petrolünü ithal eden ABD dahil Batı ülkeleri ve Japonya için acil bir durum olmuştur. Bu döneme kadar İran’ın yanında yer alan Suriye’ye Irak’a destek olunması için Suudi Arabistan öncülüğünde Körfez ülkeleri petrol teklifinde bulunmuşlardır (Arı, 1991, ss. 236-237). Bunun üzerine BMGK Temmuz 1987’de oy birliği ile ateşkes kararı alınmasını taraflara teklif etmiş fakat Irak kabul ederken İran reddetmiştir. Irak’ın Basra körfezine çıkamaması ABD’yi rahatsız etmiş ve ABD, İran’a ait iki petrol tesisini vurmuş ve Irak’ın Faw yarımadasını tekrar ele geçirebilmesi için İran ordusuna ait uydu görüntüleri ve istihbarat bilgilerini Irak ile paylaşarak Faw yarımadasının İran’ın elinden alınmasını sağlamıştır (Wright, 1998). Saddam, İran’ın Irak topraklarını ele geçirmesine Irak Kürtlerinin sevindiğini iddia ettiği için Irak Kürtlerine ders vermek için 16 Mart 1988’de Kürtlerin yoğunlukta olduğu Irak’ın Halepçe şehrine kimyasal saldırı düzenlemiş ve yaklaşık 5000 kişiyi öldürmüştür (Simpson, 2021). Ayrıca 290 yolcusu olan İran uçağının da ABD tarafından düşürülmesi İran’ı tedirgin etmiş ve Humeyni liderliğinde İran, ateşkesi kabul ettiğini Temmuz 1988’de açıklamış ve Ağustos 1988’de Irak ile doğrudan barış görüşmelerine başlamışlardır.

İran-Irak savaşı Arap-Fars, Şii-Sünni ve Pan-Arabizm ile Pan-İslamizm arasındaki mücadele olarak sloganlaştırılmış ve savaşın sadece iki ülke arasında olmadığını belirtmek için M.S 7.yy’da İslam ordularının Perslere karşı olan Kadisiye savaşının bir benzeri olarak Saddam Kadisiyesi olarak da adlandırılmıştır (Yıldırım, 2005, s. 71). İran-Irak savaşı Humeyni döneminde Irak ile olan ilişkileri belirlemiş ve İran’ın yeni rejiminin ayakta kalabilmesi adına ciddi bir sınav olarak görülmüştür. Humeyni, Irak ile ateşkesi

kabul ettiğinde “zehir içmekten beter” olarak ifade etmesi Saddam ve laik Baas ideolojisine olan nefretini ortaya koymuştur (Arı, 1991, s. 238). Humeyni liderliğinde İran’da bu savaşa “Kutsal Müdafaa” ismi verilmiş ve bu savaş İran adına yeni bir “Kerbela” olarak betimlenmiş ve Saddam’ı “Yezid” olarak görmeleri de Saddam Irak’ına olan bakış açılarının anlaşılması bakımından önemlidir (Kifner, 1984). Bu savaşın ortaya koyduğu bir diğer önemli konu ise hem Saddam’ın İran’da bulunan Sünni Araplar’ın İran’a karşı savaşta yanlarında olacağı düşüncesinin gerçekleşmemesi hem de Humeyni’nin Irak’ta bulunan Şiilerin Irak’a karşı kendi saflarında savaşa girecekleri düşüncesinin gerçekleşmemesi ile halkların ülkelerine olan sadakat anlayışlarının mezhepsel ve dini anlayışlarına ağır bastığı görülmüştür (Yıldırım, 2005, s. 68). 3 Haziran 1989’da Humeyni’nin ölümü ile yerine dini lider olarak Hamaney seçilmiş ama Cumhurbaşkanı seçilen Haşimi Rafsancani, Humeyni sonrası dönemde önemli aktör olarak öne çıkmıştır.

3.2. Rafsancani Dönemi İran-İrak İlişkileri (1989-1997)

Humeyni’nin ölümü sonrası Cumhurbaşkanı olan Hamaney dini lider olarak seçilmiş ve meclis başkanı olan Rafsancani da Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Rafsancani, İran devriminin fikir önderlerinden biri olarak kabul edilmiş ve İran-İrak savaşında İran kuvvetlerinin başkomutanı olarak görev yapmıştır (BBC, 2017a). Rafsancani, savaşın bitirilmesi için Humeyni’yi ikna eden kişilerin başında gelmiş ve İran’ın küresel siyasetten izole olmasını engellemek için ılımlı dış politikalar yürütülmesinden taraf olmuştur (Dundar, 2021, s. 147). İran-İrak savaşının yarattığı tahribat ve Humeyni dış politika anlayışının İran’ı uluslararası siyasette yalnız bırakmasına sebep olması ile İran dış politikasında öncelikler değişmeye başlamıştır. Savaş sonrası İran’da kalkınma ve ekonomik gelişiminin sağlanması için İran’ın en çok gelir kaynağı olan petrolün diğer devletlere satılması ve bu durumun sağlanabilmesi için de diğer devletlerle ilişkiler geliştirilmesine bağlı olmuştur (Yegin, 2014, s. 3). Bu yaklaşım ile Rafsancani dönemi dış politikası pragmatist, çıkarıcı, ılımlı ve gerçekçiliğe uygun temeller üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca petrolünü diğer devletlere pazarlayabilmesi de Basra körfezinin güvenliğinin sağlanmasına bağlı olmuş ve bölgedeki diğer devletlerle de ilişkilerin geliştirilmesi kaçınılmaz olmuştur (Acar, 2018, s. 65). Rafsancani dönemi İran dış politikası, Humeyni’nin ideolojik dış politikası ve SSCB’nin çöküşü sonrası uluslararası sistemin ortaya koyduğu yeni dengeler arasında bir geçiş dönemi olmuştur. Bu geçişin bir sonucu olarak Humeyni’nin “ne doğu ne batı sadece İslam” ideolojisi

yerine diğer devletlerle iş birliğini önemseyen “hem kuzey hem güney” politikası benimsenmiştir (Sarı, 2017b).

Devrim sonrası İran, “devrim ihracı” ve “Şii jeopolitiği” gibi dış politika kavramlarıyla İslam ülkeleri ve özellikle Basra körfezindeki devletleri etkisi altına almak istemiştir. Bu durum bölgede ve diğer İslam ülkelerinde tehdit olarak algılanmış ve İran’a karşı “Körfez Arap Devletleri İş Birliği Konseyi (KİK)” gibi ittifaklar oluşturulmuştur. Petrolünü ve diğer ticari ürünlerini Basra körfezi üzerinden dünyaya pazarlayan İran, bu bölgede istikrarsızlığın kaynağı olarak görülmekten kaçınmaya çalışmış ve bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Rafsancani seçildikten sonra Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek için devrim ihracı ve Şii jeopolitiği gibi dış politika amaçlarından vazgeçtiklerini ve komşu ülkelerin egemenlik ve içişlerine saygı duyduklarını açıklamıştır (Acar, 2018, s. 67). İran, Körfez ülkeleri ile ilişkileri düzeltmek adına ekonomik iş birliği anlaşmaları yapmış ama körfezde bulunan bazı adalar konusunda egemenlik anlaşmazlıklarının yaşanması ve Körfez ülkelerinin ABD’ye körfez bölgesinde askeri üsler elde etmesi için girişimlerde bulunması gibi sorunlar İran ve Körfez ülkeleri arasındaki ilişkileri karşılıklı güvensizlikler üzerine oturtmuştur (K. Yılmaz, 2020, s. 10).

İran-Irak savaşının bir sonucu olarak Kuveyt’in savaş süresince Irak’a verdiği borçları istemesi sonrası Ağustos 1990’da Irak ordusu Kuveyt topraklarını işgal etmiştir. Bu olay Rafsancani döneminde İran ve Irak arasındaki ilişkileri yönlendirmiştir. Irak, Kuveyt’i işgale başlamadan önce İran’dan gelebilecek bir saldırıyı engellemek için İran ile ilişkilerini düzeltmek istemiştir. Mektup görüşmeleriyle başlayan ilişkiler sonucu Ağustos 1990’da Iraklı yetkililerin İran’a gitmesi ile burada sekiz yıl süren savaşın barış anlaşması ile sonlanabilmesi için girişimlerde bulunulmuştur (Şarkul Avsat, 2021). Bu anlaşma ile Irak, savaş öncesi ele geçirdiği İran topraklarından çekilmiş, İran ile esirleri karşılıklı olarak bırakmayı ve 1975 Cezayir anlaşmasını kabul etmiştir. Rafsancani yönetimindeki İran, kendisiyle sekiz yıl boyunca savaşan Irak ve bu savaşı ekonomik ve siyasi olarak Irak lehine destekleyen Kuveyt arasındaki çatışmalara başlangıçta tarafsız kalmış ama işgali ilk kınayan ülke olmuştur (K. Yılmaz, 2020, s. 9). Bunun üzerine KİK üyeleri İran’ın bu tavrından memnun kalmışlar ve konsey ülkeleri İran ile ilişkilerini geliştireceklerini açıklamışlardır (Acar, 2018, s. 72). ABD’nin bu işgale karşı askeri üsler elde etmesiyle körfeze yerleşmesi İran açısından dezavantajlı bir durum olurken

Saddam'ın körfezdeki etkisinin azalması avantaj olarak görülmüştür (S. M. Koca, 2011, s. 101).

İran, Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesini kınamakla yetinmiş ve tarafsız olarak tavrını sürdürmüştür. Ancak ABD'nin Körfez ülkelerinde üs elde etmesi ile körfeze yerleşecek olması İran'ı tedirgin etmiş ve bu sebeple Kuveyt krizi için BM denetiminde bir güvenlik gücünün Irak'a müdahalesini daha uygun görmüştür (Encyclopaedia Iranica, 2002). Ocak 1991'de Irak'a karşı harekate geçen ABD ve müttefikleri uçaklara yönelik bombalamalara başlayınca Irak daha önce anlaştığı İran'a uçaklarını kaçırmıştır (PearlStaff, 1998). Saldırılarından sonra İran, Irak uçaklarını İran-Irak savaşının tazminatı olarak görmüş ve Irak uçaklarına el koymuştur. Bu durum savaş sonrası ilişkileri düzeltmek isteyen Irak ve İran arasında güvensizliğe sebep olmuş ve ilişkiler gerginleşmiştir. Bu uçaklar 2014 yılında IŞİD'e karşı kullanılması için İran tarafından Irak'a geri verilmiştir (Morris, 2014). Şubat 1991'de BM İran-Irak Barış Gücü, İran ve Irak arasındaki askeri kuvvetlerin daha önce kabul ettikleri bölgelere çekildiklerini açıklamış ve görevlerinin bittiğini ilan etmişlerdir (UN, 1991b). ABD öncülüğünde Irak'a yapılan harekât ile Irak içerisinde Kürtler ve Şiiilerin Irak yönetimine karşı ayaklanmalar çıkarması sonucu Irak yönetimi bu gruplara karşı sert tedbirler almış ve Kürtler, İran ve Türkiye sınırlarına göç etmiştir. Irak yönetimi göç eden gruplara saldırırken İran'ın Kasr-ı Şirin köyündeki sınır muhafızları da öldürülünce İran, Irak'ı BMGK'ne şikayet etmiştir (UN, 1991a). 1994 yılında Irak içerisinde Kürt grupları arasındaki çatışmalarda İran ve Irak'ın karşı tarafları desteklemesi İran ve Irak'ı bir kez daha karşı karşıya getirmiştir (Yaycı, 2019, s. 343).

3.3. Hatemi Dönemi İran-Irak İlişkileri (1997-2005)

Hatemi, Rafsancani'nin üst üste iki defa Cumhurbaşkanlığı görevini yapmasıyla anayasa gereği aday olamamış ve yerine Hatemi seçilmiştir. Hatemi, Rafsancani döneminde bakanlık, danışmanlık ve üst düzey görevlerde bulunmuştur. Hatemi'nin seçilmesiyle 1981 yılından beri İran Dışişleri bakanlığını yürüten Ali Ekber Velayeti ve 1989'dan beri İstihbarat bakanlığı görevini yürüten Fallahiyan'ın yerine farklı isimlerin bu görevlere getirilmesi ile Hatemi döneminde farklı bir dış politika anlayışı yürütüleceği mesajı verilmiştir (Dereli, 2010, s. 91). Hatemi döneminde medeniyetler arası diyalog, hukukun üstünlüğü, sivil toplum ve kadınların siyasetteki konumu gibi konular reform olarak benimsenmiş ve dış politika hedefleri olarak gösterilmiştir. Ayrıca gümrük kotalarının kaldırılması, ülkenin yabancı yatırımcılara açılması ve serbest ticaret gibi

uluslararası sistemdeki liberal düşüncelerin benimsenmesi İran'ın dış politikasında önemli farklılıklar olarak göze çarpmıştır (Gürel, 2019, ss. 45-46). Aralık 1997'de İslam Konferansı Örgütü toplantısının 1979 devrim sonrasında itibaren ilk defa İran'da üst düzey bir uluslararası toplantı olarak yapılması İran ile İslam ülkeleri arasında da ilişkilerin yumuşama dönemine geçtiğinin göstergesi olmuştur. Aynı zamanda İran ile İslam ülkeleri arasında ticaret ve ekonomik iş birlikleri anlaşmalarının yapılması İran ve İslam ülkeleri arasındaki ilişkileri daha da pekiştirmiştir.

Hatemi döneminde İran ve Irak arasındaki ilişkilere bakıldığında İran-Irak savaşının etkilerinin devam ettiği ve uluslararası sistemden kaynaklanan sorunların bu etkileri yönlendirdiği bir dönem olmuştur. Aralık 1997'de İran'da gerçekleştirilen İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) öncesinde İran, elindeki savaş esirlerinin büyük bölümünü Irak'a geri vermesi ile ilişkilerin geliştirilmesi adına bir jest yapmıştır. Ayrıca İKÖ toplantısına katılmak için İran'a gelen Irak devlet başkan yardımcısı da bu jسته karşılık olarak savaş sonrası İran'a gelen en üst düzey yönetici olarak bu iyi niyet mesajına karşılık vermiştir (Erkmen, 2000, s. 207). Ayrıca bu toplantıda İran Şiiilerinin hac vazifelerini yerine getirebilmek için Irak'ın Necef ve Kerbela şehirlerine girmesine Irak izin vermiştir. Şubat 1998'de İran İstihbarat bakanı ve Saddam'ın oğlu İran'da buluşmuş ve Basra körfezi konusunda iş birliği yapılması konusunda anlaşmışlar (Erkmen, 2000, s. 209). Ayrıca ABD öncülüğünde Irak'a yapılan ambargolara rağmen İran, Irak petrollerini kaçak yollardan uluslararası pazarlara satabilmesinde yardımcı olmuştur (Phillips, 1998). Ağustos 1999'da İran, Irak savaşından beri ellerindeki son esirleri de bırakmış ve bunun ardından Irak ve İran karşılıklı olarak hava sahalarını birbirlerine açmışlardır. Ağustos 2000'de Saddam, sarayına Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi tarafından füzelerle yapılan saldırının arkasında İran olduğunu ifade etmesiyle İran ve Irak arasındaki ilişkiler tekrar gergin bir döneme geçmiştir (Asl, 2009, s. 125).

11 Eylül saldırıları sonrası ABD'nin Irak'a müdahale etme düşüncesinin yaygınlık kazanması sonrası Irak, 1991 Körfez Savaşında İran'a gönderilen uçakların kendilerine iade edilmemesini İran'ın ABD ve İsrail ile iş birliği yaptığının göstergesi olarak görmüş ve ilişkiler gerginleşmiştir (RadioFreeEurope, 2002). Ağustos 2002'de Irak Dışişleri Bakanı'nın İran ile ilgili "Farşlılar, ABD ve Siyonist İsrail'in karşısında hiçbir zaman Araplarla iş birliği yapmaz" ifadeleri ile İran-Irak savaşından sonra ilişkilerin geliştirilmesi için atılan adımların sonuç verememesinin bu düşünce anlayışı etrafında gelişen karşılıklı güvensizlik ve bu güvensizliğin yarattığı kırılganlık açısından önemli

bir gösterge olmuştur (NTV, 2002). 11 Eylül saldırıları sonrası ABD'nin Irak'a müdahalesinin konuşulduğu dönemde İran, Irak'a yapılacak müdahalenin kabul edilemeyeceğini ve Irak toprak bütünlüğünün zarar görmesini istemediklerini birçok kez açıklamıştır (Kılıçkaya, 2003). İran ve Irak 2002 yılında ABD tarafından “şer eksen” olarak görülmüş ve 2003 yılında ABD öncülüğünde oluşturulan koalisyon ile Irak'a askeri müdahalede bulunulmuştur. 2003 yılında ABD ve müttefiklerinin öncülük ettiği Irak müdahalesinin sebepleri ve savaşın seyri bu çalışmanın ana konusu olmadığı için üzerinde fazla durulmayacaktır. Basra körfezi ve Irak'ta ABD'nin konuşlanması Irak'tan sonra İran'ın da ABD tarafından aynı şekilde müdahale edilebilecek ülke olarak gösterilmesine sebep olmuştur (Asl, 2009, s. 129). İran, Irak'ta Saddam yönetiminin olmamasından memnun olduğu kadar ABD'nin Basra körfezine askeri müdahale ile yerleşmesinden de bir o kadar memnuniyetsizlik duymuştur (Sinkaya, 2013, s. 7).

3.4. Saddam Dönemi Irak'ın İran'a Bakış Açısı (1979-2003)

Saddam 1979'da Irak liderliğini ele geçirdiğinde 42 yaşında ve genellikle üniformalı görüldüğü halde askeri bir geçmişi olmamıştır. Laik ve Arap milliyetçiliğini savunan Baas partisi içerisinde sivil bir kariyeri olan Saddam, 1979 Camp David anlaşmalarıyla Mısır ve İsrail arasında ilişkiler geliştirilince Arap ülkeleri lideri olarak görülen Mısır'ın diğer Arap ülkeleri tarafından dışlanması sonucu Arap liderliğine oynamıştır (E. Z. Daban & Daban, 2018, s. 94). 1979 İran devrimini bir tehdit ve bir fırsat olarak görmüştür. Irak yaklaşık olarak %55-65 oranında Şii mezhebi inancına sahip kişilerden oluşmakta ve yönetimi ise laik, Arap milliyetçisi ve Sünni kişilerin yoğunlukta olduğu Baas partisi tarafından idare edilmiştir. İran devrim lideri Humeyni'nin devrimi ve Şiiliği diğer İslam ülkelerine de yayması düşüncesi Saddam'ı tedirgin etmiştir. İran'ın iç çekişmelerden dolayı güçsüz olması ve uluslararası toplumda destekçisinin olmaması Saddam'ın hem jeopolitik amaçlarına ulaşmak hem de Arap liderliğine oynamak için İran'a saldırma fikri iyi bir fırsat olarak düşünülmüştür. Saddam iktidara geçtikten yaklaşık 14 ay sonra Eylül 1980'de İran'a savaş açmış ve Haziran 1982'nin ortalarına kadar savaş İran topraklarında geçmiştir. Bu tarihte İran'a karşı üstünlüğünü kaybettikten sonra barış anlaşması önermiş fakat savaş momentumu İran'a geçtiği için kabul edilmemiştir (Sindi, 2022a). Irak, İran'a karşı zafer elde etmeyeceğini anladığından Arap komşularından destek istemiş ve İran'a karşı mücadeleyi milliyetçi ve mezhepçi bir çerçeveye sokmak istemiştir. Bu savaş Irak ve Arap ülkelerinde Arap Müslüman ordularının Pers İmparatorluğunu yıktığı Kadisiye Savaşı'na benzetilerek “Saddam'ın

Kadisiyesi” olarak telaffuz edilmiş ve bu savaş Fars-Arap mücadelesinin bir başka evresi olarak görülmüştür (Yalaz, 2021, s. 57).

Saddam aldığı desteklere rağmen İran’a karşı savaşta üstünlük kuramamış ve kimyasal silahların kullanımına başvuracak kadar da savaşı körüklemiştir. Basra körfezinde güç mücadelesinin ABD’nin çıkarlarına ters düşmesiyle Irak güçlü bir desteğe sahip olmuş ve ABD’nin doğrudan İran’a karşı saldırılar yapması İran’ı ateşkese zorlamıştır. Saddam, İran ile giriştiği savaşta askeri tecrübe elde ettiğine inanması ile 1991’de Kuveyt’e saldırması sonucu uluslararası sistemin güçlü ülkeleri ve Arap komşuları tarafından siyasi ve askeri müdahalelere maruz bırakılmıştır (Sander, 2015, s. 569). Basra körfezinde İran’a ve diğer ülkelere karşı üstünlük sağlayamaması Saddam’ı dengeli politikalar yürütmesine doğru yönlendirmiş ve İran ile ticari, siyasi ve diplomatik ilişkiler geliştirmek zorunda bırakmıştır. Saddam, Kuveyt’i işgal girişimine karşı ABD ve müttefikleri tarafından başlatılan Körfez savaşı sırasında uçaklarını saldırılardan korumak için sekiz yıl boyunca savaştığı İran’a kaçırmak zorunda kalmış ve bu uçakların iade edilmemesi İran ile aralarındaki ilişkiler belirli bir seviyede kalmasına sebep olmuştur. Körfez savaşı sonrası Irak’a yönelik ambargoların İran ile savaşırken kendisine destekçi olan ülkeler tarafından uygulanması Saddam’ı İran ve Suriye ile ilişkilere yönlendirmiştir (Baram, 2000). 11 Eylül saldırıları sonrası ABD’nin Irak’a saldırma ihtimalinin güçlendiği dönemde Irak, İran’dan uçaklarını geri vermesini istemiş ama İran bu isteği geri çevirince Irak’ın İran’a karşı olan milliyetçi duyguları Ağustos 2002’de Irak Dışişleri Bakanı’nın “Farslılar, ABD ve Siyonist İsrail’e karşı olan savaşta Araplarla iş birliği yapmaz” beyanatına yansımıştır (NTV, 2002).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İRAN'IN BÖLGESEL GÜVENLİK ANLAYIŞINDA IRAK

İran tarih boyunca Irak coğrafyasından istilalara ve işgallere maruz kalmış ve İran İslam Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne yönelik en somut saldırılar da yine 1980'de Irak'ın savaş açmasıyla bu topraklarda gerçekleşmiştir. İran 1979 İslam Devriminden itibaren bölgesinde tehditlerle ve krizlerle karşılaşmıştır. Devrimden yaklaşık bir buçuk yıl sonra Orta Doğu bölgesindeki Sünni devletlerin Irak'ı desteklemesiyle İran ile Irak arasında yaklaşık sekiz yıl süren bir savaş yaşanmış ve İran toprak bütünlüğü tehdit altında olmuştur. 1991 Körfez Savaşından sonra ABD'nin Irak'ın gücünü törpülemesiyle İran rahatlamış olsa da 2001'de Afganistan'ın ve 2003'te Irak'ın ABD tarafından işgale uğraması ile İran tedirginlik hissetmiştir. Basra Körfezindeki bazı ülkelerde ABD üslerinin varlığı da İran'ın kuşatılmışlık hissini arttırmıştır. İran, ABD'nin Afganistan ve Irak'ta konumlanmasından rahatsız olmuş ve özellikle ABD'nin Irak'tan çekilmesi için politikalar yürütmüştür. Orta Doğu bölgesinde yalnız kalan İran, caydırıcılığını arttırabilmek için yerel güçleri desteklemiş ve Irak gibi Şiiğin çoğunlukta olduğu ülkelerde Şii grupları destekleyerek bölgede müttefik ülkeler arayışında olmuştur. İran, Şii İslam anlayışını Orta Doğu bölgesinde öne sürerek yerel gruplarla iş birliği yapmaya çalışmış ve özellikle Irak'ta Şii grupların siyasallaşması ile İran bölgesinde ittifak yapabileceği potansiyel ülke olarak Irak ile ilişkileri geliştirmiştir. Bu bölümde İran'ın Irak'taki politikaları Tehdit Dengesi ve Sosyal İnşacılık teorileriyle ele alınmış ve incelenmiştir.

4.1. Jeopolitik Tampon Bölge Olarak Irak

2001'de ABD'nin Afganistan müdahalesi ve 2003'te ABD'nin Saddam ve Baas yönetimini devirmek için Irak'a müdahalede bulunması ile Irak'ta konuşlanması sonucu ABD, İran'a hem doğudan hem de batıdan komşu olmuştur. 1994'te ABD'nin Irak ve İran'ı çifte çevreleme politikası ile tehdit olarak görmeye başlaması ve 2002 yılında İran ve Irak'ı "şer ülkeleri" adı altında tanımlaması sonucu 2003 yılında Irak yönetimini devirmek için askeri müdahalede bulunması İran'ı endişelendirmiştir (G. Şen, 2017). Basra körfezindeki Sünni devletlerin İran ile ilişkilerinin gergin olması ve bu devletlerde ABD üslerinin varlığı İran'ı bölgede yalnız bir konumda bırakmıştır. Saddam yönetimi ile 1980-1988 yılları arasında yaşadıkları savaş ve Saddam'ın Şii inancına sahip İran için

her zaman bir tehdit olarak varlığı sorun olmuştur. ABD'nin Irak'a müdahalesi İran'ın kendi güvenliği için dezavantajlı bir süreç ama Saddam'ın Irak yönetiminden devrilmesi de İran için avantajlı bir durum olmuştur. Bu dönemde İran, ABD'nin Saddam'ı devirmesinden sonra Irak'tan çekilmesi üzerine politika yürütmüştür. Çünkü ABD'nin Irak'ta konumlanması İran'ın kendi güvenliğinin yanında Irak ve bölgesel politikaları için engel olarak görülmüştür (Sinkaya, 2013, s. 7). ABD'nin Irak müdahalesinin olduğu dönemde İran yönetiminde reformist olarak bilinen Hatemi bulunmuştur. Bu dönemden sonraki ilk seçimlerde güvenlik kaygılarının hâkim olduğu bir dönemde muhafazakâr olarak bilinen Ahmedinejad Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Humeyni'nin ölümünden sonra ilk defa İran Cumhurbaşkanlığı makamına muhafazakâr biri seçilmiştir.

Devletler, jeopolitik konumları, jeopolitik dengeler ve jeopolitik hayallerin oluşturduğu şartlar gereği güç ve güvenlik politikalarını şekillendirmişlerdir. Devletler bulundukları jeopolitik konumları temelinde dış politikalarını inşa etmişlerdir. İran açısından jeopolitik olarak Irak'a bakıldığında tarih boyunca Irak'ın bulunduğu topraklardan işgal ve istila hareketlerine maruz kalmıştır. Çünkü coğrafi olarak bakıldığında Arap yarımadası ve İran arasındaki doğal arazi koşullarının elverişli olduğu en uygun yer İran ve Irak arasındaki sınır bölgeleri olmuştur. Basra körfezi ve İran'ın batısındaki yüksek Zagros dağları İran topraklarına geçiş için engel teşkil etmiştir. Tarihsel süreçte Irak coğrafyasından İran'a saldırılara örnek olarak Milattan önce (M.Ö.) 331 yılında Büyük İskender'in liderlik ettiği Makedonya Krallığı ile İranlıların atası kabul edilen Ahameniş İmparatorluğu arasında bugünkü Irak topraklarının İran sınırları yakınında Gaugamela Muharebesi yaşanmış ve bu savaş sonucu Büyük İskender İran topraklarını ele geçirmiştir (C. A. Yılmaz & Ayarış, 2020, s. 422). Milattan sonra (M.S.) 633 yılında Arap Müslümanlar ve İran'ın atalarından sayılan Sasani İmparatorluğu arasındaki ilk savaş bugünkü Basra körfezi ve İran sınırları yakınında bulunan El-Ubulla şehrinde yapılmış ve bu savaş ile Sasani İmparatorluğunun yıkılışı hızlanmıştır (Sivrioğlu, 2015, s. 405). Osmanlı İmparatorluğu ve Safevi Devleti arasında 1623-1639 yılları arasında yapılan savaşlar genellikle Irak toprakları üzerine olmuş ve 1639'da Kasr-ı Şirin anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma bugünkü İran, Irak ve Türkiye arasındaki sınırların belirleyicisi olarak tarihe geçmiştir (R. Kılıç, 2000, ss. 282-283).

1980-1988 yılları arasında Irak ile İran arasında yaşanan savaşta Irak, Körfez bölgesindeki Sünni devletlerin desteğiyle İran'a saldırmıştır. İran tarih boyunca ve devrim sonrasında da bu bölgeden saldırılara uğraması ile bu bölgeden tehdit algılaması

yoğun olmuştur. İran'ın çevresinde Sünni devletlerin varlığı ve bu devletlerin İran ile ilişkilerinin son derece gergin olması İran'ı bu bölgede sürekli bekasını korumaya itmiştir. ABD gibi küresel bir gücün hem batıdan hem doğudan İran'a komşu olması İran'ın beka yoğunluklu güvenlik politikalarını yürütmesine sebep olmuştur. Bölgede aynı zamanda İsrail gibi uzun menzilli füzelere ve nükleer güce sahip olan bir ülke ile ilişkilerinin düşmanlık seviyesinde olması İran'ı beka yoğunluklu güvenlik ve dış politikalara yönlendirmiştir. İran tarih boyunca Irak topraklarından saldırılara uğraması ile bu bölgede etkinliğini ve nüfuzunu artırmak istemiştir. ABD tarafından işgale uğranan Irak'ın hem ambargolarla hem de gücünün askeri müdahalelerle yıpratılması İran'ın bekası için avantajlı bir durum yaratmıştır. Fakat Irak'ta ABD varlığı kendi başına İran için bir tehdit algılanması olmuş ve Irak'taki güç boşluğunu diğer Sünni devletlerinin doldurması düşüncesi de İran için ayrı bir sorun olmuştur. Ayrıca Irak'ın toprak bütünlüğü İran'ın bekası ve güvenliği için önemli olduğundan İran, Irak'ta istikrarsızlığın sürekli olmaması yönünde politikalar geliştirmiştir. Kürtlerin ayrılıkçı hareketleri ve Irak içerisinde bölünmelerin artması doğrudan İran'ı etkileyecektir. İran içerisinde Kürtlerin ayrılıkçı düşünceleri var olduğundan dolayı Kürtlerin Irak'ta bağımsız devlet kurmaları halinde İran Kürtlerini de bu yola sevk edecektir.

İran, ABD'nin Irak'a müdahalesinin yaklaştığı 6 Mart 2003'te Irak sınırlarına yakın olan ve Sünni Arapların yoğun olarak yaşadığı Huzistan eyaletindeki dört bölgesinde 20.000 askerle geniş çaplı tatbikat başlatmıştır. İran Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) bu tatbikatın amacını “asimetrik muharebelere hazırlık” olarak tanımlamış ve İran-Irak savaşının deneyimlerinden ders çıkarmak ve her türden saldırılara karşı savunma kabiliyetini artırmak olarak açıklamıştır (RadioFreeEurope, 2003). Bu açıklama ve tatbikatın amacı aslında ABD'nin Irak'a müdahalesinin Irak ile sınırlı kalınmaması halinde İran'a da sıçramasını engelleme yönünde bir adım olmuştur. Bu tatbikat ile İran'ın ABD ve müttefiklerinden tehdit algıladığı ve bu tehditlere hazırlıklar da yaptığının göstergesi olmuştur. Aynı zamanda İran'daki Sünni Arapların isyanlar çıkarması ve İran içerisinde istikrarsız durumların oluşması ihtimalini de kontrol etmek istemişlerdir. İran, Irak'ta siyasi, ekonomik, kültürel, askeri ve toplumsal gelişmelerin ülkesine sirayet etmesini kontrol etmek için jeopolitik olarak Irak'ta varlığını artırmak zorunda ve Irak'ı jeopolitik tampon bölge olarak görmüştür. Irak üzerinden İran'a olası tehditleri bertaraf etmek için Irak içerisinde siyasi, ekonomik, kültürel, askeri ve

toplumsal kontrol mekanizmaları üzerinde hakimiyet kurma ve hakimiyet artırma politikaları İran'ın bekası ve güvenliği için zaruri bir durum haline gelmiştir.

Neorealizm teorisindeki tehdit dengesi argümanı İran'ın jeopolitik açıdan Irak'ı tampon bölge olarak görmesi ile özdeşleştirilebilir. Çünkü tehdit dengesi argümanı bölgesel ittifaklara karşı algılanan tehdit ve tehdiye karşılık olarak verilen tepkiler üzerine inşa edilmiştir (Kaya, 2022, s. 551). Bu teoriyi ortaya atan Stephen Walt, Orta Doğu'daki ittifakları ve politikaları tehdit dengesi bağlamında değerlendirmiştir. Walt'a göre bölgesel devletler güce göre değil tehdiye göre dengelemede bulunmakta iken büyük güçler kendi aralarındaki güç rekabetini dengelemek için ittifaklara girmişler ve Orta Doğu'daki bölgesel güçler ancak bölgedeki diğer devletlerden tehdit algıladıklarında kendi aralarında veya büyük güçlerle ittifak yapmayı tercih etmişlerdir (Öğün, 2020, s. 39). Ayrıca saldırganlığa yönelik olabilecek her türlü kapasite artırımı veya politika bölgedeki karşı safları güçlendireceğini ve coğrafi yakınlığın tehditleri algılama noktasında kilit rol oynadığını ifade etmiştir (Öğün, 2020, s. 40). Bunun yanında görece güçlü devletler zayıf devletlerle de ittifaklar yoluna giderek tehdit algılamalarını dengeleme noktasına da gidebilmektedirler. İran, güçsüzleşen Irak'ta güç boşluğunu doldurmak için Irak ile yakın iş birliğinde bulunması ile Sünni devletler ve küresel güç olan ABD karşısında algıladığı tehditleri dengeleme üzerine politikalar oluşturmaya çalışmıştır.

2003'te Saddam Hüseyin'in devrilmesinden bu yana İran, Şiilerin hâkim olduğu ve İran etkisine açık zayıf bir devlet yaratmak için Şii ve Kürt partilerle birlikte çalışarak Irak siyasetini etkilemeye çalışmıştır. İran ayrıca Şii ayrılıkçı grupları ve milisleri desteklemiş ve ekonomik, dini ve toplumsal alanlarda etkisini yoğunlaştırmak istemiştir. İran'ın ABD müdahalesi sonrası stratejisi, Irak'ın kendine yakın olan Şii partilerini, demografik ağırlıklarını siyasi nüfuza çevirebilmeleri ve böylece Bağdat'taki Şii hakimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla olmuştur. ABD'nin Irak müdahalesinden sonra kurulan yeni Irak yönetimini bölgede ilk tanıyan devlet İran olmuştur (Sinkaya, 2013, s. 7). ABD müdahalesi sonrası Irak'ta geçici hükümet kurulmuş ve yönetimine İyad Allavi getirilmiştir. Allavi hükümeti savunma bakanının “İran, Irak'ın en büyük düşmanıdır” ve Allavi'nin İran'ı Irak'ın içişlerine karışmakla itham etmesi İran ve Allavi yönetimi arasında ilişkilerin gergin olması ile sonuçlanmıştır (Philipp, 2004). Allavi, ABD tarafından başbakanlık görevine getirilmesi ve İran'a yakın politikalar gütmemesi nedeniyle 2005 seçimlerinde İran, Allavi karşıtı grupları desteklemiştir. Ocak 2005

yılında anayasayı yapacak parlamento için geçici seçimler yapılmış ama genellikle İran'a karşı tavrı geliştiren dini liderlerden biri olan Ayetullah Sistani ve Sünni birçok grup bu seçimleri boykot etmiştir. Ocak 2005'te seçimler öncesi İran karşıtı Allavi ve Sistani suikastlara hedef olmuşlar ama suikastlar başarısız olmuştur (İnat, 2006, s. 57).

Aralık 2005 tarihinde Irak'ta kalıcı genel seçimler yapılmış ve bu seçilecek parlamentonun kalıcı anayasada değişiklikler yapabilecek olması ve Irak'taki idari yönetimin düzenlenmesi konusunda kararlar alabilmesi gibi yetkilerinin olması bu seçimleri hem İran hem de bölge ülkeleri açısından önemli bir durum haline getirmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2005). İran'a yakın gruplar Maliki liderliğinde birleşmiş ve seçime blok halinde katılmışlardır. Maliki başbakan seçildikten sonra bazı Şii gruplarıyla sorunlar yaşamış ve İran'ın arabuluculuk yapması ile sorun yatışmıştır (Abu-Kamer, 2021, ss. 40-41). Bu dönemde Şiiler ve diğer etnik gruplar arasında yaşanan krizlere arabulucu olarak müdahale eden İran, Irak siyasetinde önemli bir konum elde etmiştir. 2008 yılında ABD ve Irak arasında ABD askeri güçlerinin bir yıl daha Irak'ta görev alması üzerine anlaşma yapılırken İran, Maliki'ye karşı endişe duymuştur. Maliki, iktidarını sürdürebilmesi için İran'ın desteklediği gruplara ihtiyacı olduğundan İran'ın baskılarına fazla dayanamamış ve ABD ve Irak arasında yapılan anlaşmada 2011 yılına kadar ABD askeri güçlerinin Irak'ı terk etmesi üzerine karar alınmıştır (Sinkaya, 2013, s. 17). 2010 yılında Irak'ta yapılan genel seçimlerde İran'ın Maliki'ye olan desteği ile Maliki liderliğinde İran yanlısı gruplar tekrar iktidara geçmiştir (Abu-Kamer, 2021, s. 42).

2011 yılında ABD askerlerinin Irak'tan çekilmesi üzerine İran'ın Saddam sonrası Irak politikasının başarılı olduğunun bir göstergesi olmuştur. 2003 yılında hem batıdan hem doğudan ABD tarafından kuşatılan İran'ın ABD gibi küresel bir gücü Irak'tan çekilmeye ikna edecek politikaları Irak'ta uygulamaya geçirmesi İran açısından başarılı olmuştur (Abu-Kamer, 2021, s. 43). 2014 yılında Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) terör örgütü Irak'ta bazı şehirleri ele geçirmiş ve Sünni tabanlı bir güç olarak Irak'ta etkisini artırarak Irak'ı istikrarsız ve toprak bütünlüğü zarar görmüş bir devlet haline getirmiştir. Bu dönemde Irak'ta genel seçimler yapılmış ve İran yanlısı gruplar Maliki liderliğinde seçime katılmış ve seçimlerde en çok oy alan grup olmuşlardır. İŞİD'in ortaya çıkmasındaki ana sebeplerden birisi Maliki idaresindeki Irak hükümeti politikalarının Sünni grupları ekonomik, siyasi ve askeri olarak dışlaması gösterilmiştir. Ulusal ve uluslararası toplumun baskıları neticesinde Irak Cumhurbaşkanı hükümet kurma yetkisini

en çok oy alan ittifak lideri olan Maliki'nin yerine ABD'nin de desteklediği Haydar El-İbadi'ye vermiştir (BBC, 2014). Maliki döneminde İran Devrim Muhafızları Komutanlığına bağlı Kudüs Gücü adı verilen birimin Bağdat'ta karargah kurması ve IŞİD'e karşı İran'dan destek alınması İran'ın ABD'nin etkinliğine karşı Irak'ta güç kazanmasına zemin hazırlamıştır (Varlı, 2014). 2011 yılında ABD askerlerinin çekilmesinden sonra Irak'ta etkinliği artan İran, Maliki'nin başbakanlık görevinden ayrılması ile Irak'taki etkinliği tehdit dengesi bağlamında Irak içerisindeki İran karşıtı gruplar ve ABD tarafından dengelenmeye çalışılmıştır.

IŞİD'in İran karşıtı söylemlerde bulunması ve İran yanlısı gruplara saldırılar düzenlemesi üzerine İran, Irak'ta bulunan gruplara silah, istihbarat ve ekonomik destek vermiş ve bu gruplar Haşdi Şabi adı altında birleşmiştir (M. Kılıç vd., 2018, s. 54). Irak'ta Haşdi Şabi liderliğinde IŞİD'in Irak'ta geriletilmesi ve ele geçirdiği topraklardan çekilmesi üzerine Irak'ta Haşdi Şabi'nin resmi bir güç olarak Irak ordusuna dahil edilmesi sağlanmıştır (BBC, 2020). Ayrıca Cumhurbaşkanı Fuad Masum 2017 yılındaki bir konuşmasında Irak Savunma bakanlığında resmi olarak Kasım Süleymani'nin danışman kadrosunda görev yaptığını açıklamış ve bu açıklamayla Irak ordusunun yapılandırılmasında İran'ın etkisinin olmasında bir sakınca görülmemiştir (Majidyar, 2017; Tesnim, 2016). Bununla birlikte İran'ın Irak ordusundaki etkisi artmış ve halktan gördüğü destek ile siyasallaşan Haşdi Şabi, 2018 yılında yapılan seçimlerde İran yanlısı Fetih koalisyonu içerisinde yer almış ve bu koalisyon seçimlerden ikinci olarak çıkmıştır (Sarı, 2021, s. 435). İran yanlısı Fetih koalisyonu lideri Adil Abdulmehdi yapılan müzakerelerle hükümeti kurma yetkisini almıştır. Abdulmehdi seçildikten sonra İran Cumhurbaşkanı'nın Irak'a yaptığı ziyaret sonrası İran ve Irak arasında 1975 yılında imzalanan ve Eylül 1980'de Saddam tarafından askıya alınan "Cezayir Anlaşmasının" tekrar yürürlüğe konulması kararı alınmıştır (Iran President, 2019). Bu anlaşma ile İran ve Irak arasındaki tarihsel gerilimlerin sebebi olan Şattül-Arap Nehri'nin hakimiyeti İran lehine olacak şekilde düzenlenmiştir (Caner, 2019).

Abdulmehdi hükümetini kurmaya çalışırken İçişleri bakanlığına İran yanlısı Haşdi Şabi liderini getirtmek istemiş ancak İran karşıtı Sadr ve İbadi buna karşı çıkmışlardır (Alaca, 2019). Hükümetin tam olarak oturamaması ve İran karşıtı grupların yönlendirmesiyle Irak'ta protestolar çıkmış ve bu protestoların tüm Irak'a yayılması sonucu Abdulmehdi hükümeti istifa etmiştir. Bu protestolarda İran'a, Kasım Süleymani'ye ve İran dini liderlerine açıkça karşı çıkılması ve Irak'ta işgalci olarak

tanımlanmaları ile İran'ın Irak'taki etkisinin darbe aldığı bir dönem olarak ortaya çıkmıştır (A. Yılmaz, 2019). Bunların sonucunda İran yanlısı olmayan İstihbarat başkanı Mustafa Kazimi'nin başbakan olarak görevlendirilmesi ise İran yanlısı Haşdi Şabi'ye bağlı Ketaib Hizbullah grubu tarafından savaş sebebi olarak yorumlanmıştır (Sputnik, 2020). Kazimi hükümeti seçildikten sonra İran yanlısı milis grupların, hükümetin ve ABD'nin başını çektiği uluslararası koalisyon güçlerinin bulunduğu “yeşil bölge” olarak tanımlanan bölgeye saldırıları artmış ve bunun üzerine Kazimi hükümeti bu milis gruplarına karşı tutuklamalar ve operasyonlar gerçekleştirmiştir (Alaca & Çalışkan, 2020). Ketaib Hizbullah ve diğer milis grupları Kazimi hükümetini bu tutuklamalar ve operasyonlardan ötürü “canavar ve ABD iş birlikçisi” olarak nitelemişlerdir (Çökenoğlu, 2020). İran yanlısı milis grupları bu tutuklamalara karşı protestolar yapmış ve Kazimi tehdit edilmiş ve bu tehditlerden kısa bir süre sonra Kazimi'ye suikast düzenlenmiştir (Alaca, 2021; Dingil, 2021). Kazimi bu saldırılardan yaralı olarak kurtulmuştur. Kazimi hükümeti ve İran yanlısı milis gruplar üzerinden Irak'ta ABD ve İran'ın tehdit dengesi bağlamında mücadeleleri bu dönemde İran aleyhinde gelişmiştir.

2020 yılında İran'ın bölgesel politikalarında etkili olan Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü komutanlığının lideri olan Süleymani ve Haşdi Şabi lideri olan El-Mühendis'in ABD tarafından Irak'ta öldürülmeleri İran'ın Irak'taki politikalarına karşı ABD tarafından verilen bir tepki olmuştur (Mehr News, 2023). Irak'ta ve Orta Doğu bölgesinde İran'ın etkili isimlerinden olan Süleymani'nin öldürülmesi İran'ın hem Irak hem de bölge politikasındaki etkinliğini düşürmeye yönelik hamle olmuştur. Süleymani ile beraber olan Haşdi Şabi liderinin de öldürülmesi Irak'taki İran yanlısı gruplara verilen bir mesaj olmuştur. Bu olaydan sonra İran'ın baskılarıyla Irak, ABD'nin kendi topraklarından tamamen çekilmesi üzerine karar çıkarmış ve ABD bir kısım askerlerini geri çekmiştir (BBC, 2021). Temmuz 2020'de Kazimi ilk yurtdışı seyahatini İran'a yapmış ve İran lideri Hamaney ile de görüşmüştür. Hamaney bu görüşmede “Haşdi Şabi güçlerinin Irak için bir nimet olduğunu ve ABD'nin Irak'tan çekilmesi gerektiğini” ifade etmiştir (Kurşun, 2020). Bu görüşmeden sonra Irak başbakanı Kazimi ise Irak'ın tüm havalimanlarında Haşdi Şabi ofislerinin kapatılmasına ilişkin kararname çıkarmıştır (Shafaq News, 2020). İran'ın tehdit dengesi bağlamında ABD'nin Irak'tan bazı askerlerini çekmesi üzerine İran'ın Irak'ta ABD tehdidine yönelik dengeleme politikası olumlu bir durum olmuşken Kazimi'nin bu kararı ile İran'ın Irak'taki güç boşluğunu doldurma hedefi olumsuz etkilenmiştir.

2021 yılında Irak'ta yapılan seçimlerde İran'a mesafeli olan ve Arap milliyetçiliği ile bilinen Şii Sadr grubunun birinci olmasına rağmen İran'ın desteklediği "Koordinasyon Çerçevesi" adlı koalisyon seçimlerden bir yıl sonra Ekim 2022'de Irak'ta hükümeti kurmuştur (Semin, 2022). Sadr'a yakın grupların toplumsal hareketleri ve seçilen milletvekillerinin istifalarına rağmen Irak'ta İran'a yakın grupların koalisyon kurarak hükümeti oluşturmaları İran'ın Irak'taki rolü açısından önemli bir hadise olmuştur. Yeni kurulan hükümet ilk resmi dış ziyaretini İran'a yapmış ve bu ziyarette Irak başbakanı Irak topraklarından İran'a yönelik herhangi bir tehdide izin vermeyeceklerini ifade etmiştir (El-Hılo, 2022). Ayrıca Kasım 2022'de yeni hükümetin başbakanı Sudani başkanlığında Irak Ulusal Güvenlik Konseyinden çıkarılan kararlar Türkiye ve İran sınırlarını artık sınır muhafızları kontrol edecek ve bu düzenleme ile Irak topraklarından komşu ülkelere saldırıların engellenebileceği hedeflendiği belirtilmiştir (Karaalp, 2022). Bu karar ile İran'ın tehdit dengesi bağlamında kendisine yönelebilecek tehditlere karşılık Irak'ın jeopolitik tampon bölge olarak bu tehditler ile mücadele etmesi ve böylelikle Irak'ın İran'ın güvenliğine katkıda bulunması üzerine İran'ın Irak politikasının bu noktada olumlu sonuçlar verdiğini söyleyebiliriz.

İran'ın Irak'ta jeopolitik başta olmak üzere siyasi, ekonomik ve askeri gibi önemli çıkarları mevcuttur. Bu çıkarların sürdürülmesi de Irak'ta İran'a yakın grupların iktidarda olmasına veya iktidarda bulunanların İran'ın çıkarlarına uygun hareket etmelerini sağlayacak politikaların yürütülmesine bağlı olmuştur. ABD gibi küresel siyasette hâkim bir gücün Irak'ta konumlanması İran'ın bekası ve çıkarları için olumsuz süreçlere zemin hazırlamıştır. İran, Irak siyasetinde karar alma süreçlerine etki edebilmesi için ABD'nin Irak'taki varlığının sınırlandırılması gerektiğine yönelik söylemler ve politikalar yürütmüştür. ABD'nin Irak'taki varlığı İran'ın bekası için tedirginlik yaratmış ve Irak topraklarından kendisine yönelebilecek tehditler konusunda rahatsızlık duymuştur. ABD kongresine 2007'de sunulan raporlarda da belirtildiği üzere Maliki'nin başbakan seçildikten sonra ilk İran ziyaretinde istihbarat alışverişi, sınırlardaki güvenlik ve ticari anlaşmalar imzalanmış ve Saddam döneminden beri Irak'ta barınan ve işgal sonrası ABD tarafından İran sınırlarına yakın bölgelerde himaye edilen İran karşıtı muhaliflerin tutuklanacağı ifade edilmiştir (Katzman, 2007, s. 5). Maliki, Irak'ta iktidarını pekiştirebilmek adına İran'ın güvenlik endişelerini gidererek İran'ın desteğini almaya çalışmış İran da Irak topraklarından gelebilecek tehditleri Irak hükümetlerine etki ederek engellemeye çalışmıştır. 2011 yılında ABD askerlerinin Irak'tan çekilmesinden sonra

2012’de İran savunma bakanı 1979’da İran’da yaşanan devrimden sonra ilk defa Irak’ı ziyaret etmiş ve Irak ile savunma ve güvenlik anlaşmaları imzalamıştır (IRNA, 2012). ABD askerlerinin çekilmesinden sonra Irak’taki güç boşluğunu İran’ın doldurmak istemesi İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad’ın “işgalci güçlerin yakın zamanda bölgede çekilmesi üzerine boşluk olacağı ve bu boşluğu İran’ın dolduracağını” 2007 yılında ifade etmesi İran’ın Irak’taki politikalarının sürekliliğini göstermesi bakımından önemlidir (Tran, 2007).

2014 yılında IŞİD terör örgütünün Irak toprak bütünlüğüne karşı saldırılara geçmesi ve Irak güvenlik güçlerinin yetersiz kalması üzerine Irak hükümeti İran’dan askeri, siyasi ve ekonomik destek almış ve bunun ardından İran ile Irak arasında silah ticareti anlaşması imzalanmış ve İran’ın Irak güvenliğindeki etkisi artmıştır (Anadolu Ajansı, 2014). 2017 yılında IŞİD’in Irak topraklarında geriletilmesi ve Irak’ın toprak bütünlüğünün tekrar sağlanmasında İran’ın Irak’a destekleri olmuştur. İran ve Irak arasında askeri ve güvenlik başta olmak üzere bir çok alanda anlaşmalar imzalanmış ve bu anlaşmalarla İran’ın Irak’taki etkisi derinleşmiştir (Sarı, 2017a). Irak’ta iktidar mücadelesi için grupların İran’a bağımlılığı arttıkça ve İran’ın Irak’ta nüfuzu arttıkça İran’ın Irak ile askeri ve güvenlik anlaşmalarında istekleri daha da maksimize edilmiştir. Buna örnek olarak Mart 2019 yılında İran’ın desteği ile iktidar olan Abdulmehdi hükümeti ve İran arasında yapılan görüşmelerde 1980 yılından beri askıda olan 1975 Cezayir anlaşması tekrar aktif hale getirilmek istenmiş ve bu anlaşma İran lehine toprak kazanımı olan bir anlaşma olarak bilinmektedir (Caner, 2019). Bu anlaşmanın tekrar aktif hale gelmesi için Irak meclisinden geçmesi gerekmekte ama bu anlaşmanın Irak aleyhine olmasından ötürü henüz meclisten geçmemiştir. İran’ın Irak siyasi karar alma süreçlerine etkisi arttıkça politikalarını kabul ettirme gücü de arttığından hükümetler üzerinde baskı politikalarını uygulamaktan kaçınmayacaktır.

4.1.1. İran’ın Irak Kürt Gruplarına Yönelik Politikası

Irak Planlama Bakanlığına göre Irak’ın nüfusu 2022 itibarıyla yaklaşık 42 milyon olarak tahmin edilmektedir (INA, 2023). Irak’ta en son 1987 yılında genel nüfus sayımı yapılmış ve daha sonraki dönemlerde nüfus tahminlere göre açıklanmıştır (UNFPA, 2019). Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY)’nin nüfusu ise yaklaşık 6 milyon kişi olarak tahmin edilmekte ve bu oran Irak nüfusunun yaklaşık %15’ine yakın bir yoğunluğa sahiptir (Rudaw, 2022a). Irak bir federal merkez ve Kürt Bölgesel Yönetimi isminde bir özerk bölgeye ayrılmıştır. Irak içerisinde farklı etnik, dini ve sosyal grupların varlığına

rağmen özerklik sadece Kürt gruplarına verilmiştir. 2003'te ABD'nin Baas rejimini Irak yönetiminden uzaklaştırmasıyla 2005 yılında yapılan anayasa ile Kürt gruplar resmi olarak özerk bir yönetime sahip olmuşlardır. Irak'ın yüz ölçümü yaklaşık 438.000 km² iken Kürt Bölgesel Yönetimi ise yaklaşık olarak 40.000 km² yüz ölçüme sahiptir. Kürt Bölgesel Yönetimi, Irak'ın Kuzey bölgelerindeki Erbil, Süleymaniye, Duhok ve Halepçe kentlerinden oluşmakta ve Kerkük, Ninova ve Diyala gibi şehirlerde de hak iddia etmektedir (Yıldız, 2021). IKBY kuzeyde Türkiye, doğusunda İran, güneyinde Irak Şii ve Sünni Arapları ve batısında Suriye'nin kesiştiği bölgede yer almasından dolayı hem jeopolitik olarak hem de bu ülkelerin farklı medeniyetlere sahip olmasından dolayı jeokültürel olarak da benzersiz bir konuma sahip olmuştur.

Orta Doğu'nun birçok ülkesinde Kürtler bulunmakta ve İran'ın Irak'taki Kürtlerle ilişkileri diğer devletlerde bulunan Kürt gruplarından farklı bir ilişkisi olmuştur. 1970'li yıllarda İran, Irak'ı istikrarsızlaştırmak için Irak Kürtleri ile iş birliği yapmış ancak İran ve Irak arasındaki Cezayir anlaşması (1975) ile bu iş birliği kesintiye uğramıştır. 1979'da İran'da yaşanan İslam devrimi ile ülkenin dini söylemi oldukça ideolojik olsa da İran'ın diğer devletlere yönelik dış politikası jeopolitik faktörler temelinde pragmatik bir boyutta olmuştur. Irak Kürtlerinin çoğunlukla Sünni mezhebe ait olmaları ideolojik olarak Şii mezhebi doğrultusunda söylem geliştiren İran için sorun teşkil etmemiştir. 1980'lerde İran-Irak Savaşı'nda İran ve Irak Kürtleri arasındaki iş birliği ivme kazanmış ve 1990'lı yıllarda İran, Irak içerisinde Kürt grupları ile yakın ilişkiler geliştirmiştir. İran içerisinde ayrılıkçı Kürt hareketinin varlığına rağmen İran bölgede Kürt gruplarıyla ilişkiler geliştirerek bu tehdidi dengelemeye çalışmıştır (Keskin, 2015). Birinci Körfez Savaşından sonra Irak'ta uçuşa yasak bölgenin Kürt gruplarının çoğunlukla olduğu bölgeyi kapsamıyla fiilen Irak Kürt Bölgesel Yönetimi kurulmuştur (Sindi, 2020a). Bu durum İran'ı tedirgin etmiş ve Irak Kürtlerine yönelik politikaları güvenlik odaklı bir evreye geçmiştir. İran-Irak savaşında Irak Kürtlerine verdiği desteğe karşılığı olarak Kürt bölgelerinden Irak topraklarına rahat geçiş yapabilme olanağı sağlayan İran, 1994'te başlayan Irak'taki Kürt grupları arasındaki çatışmalarda tarafsız görünmeye çalışarak kendisine yönelebilecek tehditleri dengelemeye çalışmıştır.

2003'te ABD'nin Irak'a müdahale etmesi sonucu Irak Kürtlerine anayasal özerklik verilmesi ile İran'ın Kürt ayrılıkçı gruplarına yönelik endişeleri artmıştır. Bu endişelere rağmen İran, ABD'nin Irak'taki Kürtlerle iş birliğini dengeleyebilmek için bölgede anayasal özerkliğe destek veren tek ülke olmuş ve Erbil ve Süleymaniye'de

konsolosluk açmıştır (Sinkaya, 2015, s. 48). İran'ın Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) ile 500 km'ye yakın sınırının olması Irak Kürtleri ve İran arasındaki ilişkileri hem ekonomik hem de güvenlik ve siyasi boyutlarla şekillendirmiştir. İran-Irak sınırının ve gümrük kapılarının yaklaşık yarısı IKBY bölgesinde yer alması İran'ın bu bölgede etkinliğini artırması için önemli bir sebep olmuştur (Anadolu Ajansı, 2017; Okuduci, 2018a). Irak'ın İran'a yakın sınırlarındaki bölgelerde nüfusu ve nüfuzu olan Kürt gruplarından Talabani grubu ve İran arasındaki ilişkiler jeopolitiğin getirdiği şartlar gereği güçlü olmuştur (Taştekin, 2021). İran ve Irak sınırları arasındaki bölgeleri kontrol eden Talabani grubu ile İran'ın stratejik iş birlikleri siyasi düzlemde de etkisini 2005 genel seçimlerinde göstermiştir. Irak genel seçimlerinde Talabani grubunun da desteğiyle İran yanlısı Maliki'nin başbakan olmasına karşılık Talabani grubunun lideri Celal Talabani de İran yanlısı grupların desteğiyle Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Okuduci, 2020). Kürt gruplarının anayasal özerklik elde etmelerinde ABD'nin desteğinin olması bu grupları ABD'ye yakınlaştırmıştır. Bu durumu dengelemek için İran, Irak'taki siyasi karar alma süreçlerine Kürt gruplarını da dahil ederek Irak'taki tehdit dengesini sağlamaya çalışmıştır.

2010 Irak genel seçimlerinde İran karşıtı Allavi'nin seçimlerden birinci olarak çıkmasına rağmen İran'ın Kürtlere olan baskısı ve tekrar Cumhurbaşkanı olarak Kürt grupların ortak adayı Talabani'nin seçilmesine destek verileceği sözüne karşılık İran yanlısı Maliki tekrar iktidar olmuştur (Z. Ahmed, 2022, s. 4). Böylelikle İran, 2011 yılından itibaren ABD'nin askerlerini Irak'tan çekecek olmasından dolayı oluşan güç boşluğunu değerlendirebilmek için Irak'ta desteklediği iktidarın devamlılığını sağlayabilmiştir. Talabani'nin ABD Başkanı Obama ile gerçekleştirdiği görüşmede ABD'nin Irak'tan çekilmesi halinde oluşabilecek güç boşluğunu İran'ın doldurmasında sakınca görmemesi bu durumu özetlemiştir (NTV, 2010). 2014 Irak genel seçimlerinde Cumhurbaşkanı yine Talabani grubunun liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) partisinden seçilmiştir. 2014 seçimlerinin sonucunda Cumhurbaşkanı seçilen Fuad Masum dengeli bir politika gütmüştür. 2014 yılında IŞİD'in Irak topraklarında etkinlik kurmasının İran yanlısı Maliki'nin siyasi hamlelerinin bir sonucu olarak görülmesi ile Fuad Masum başbakanlık kurma yetkisini seçimlerden birinci çıkmasına rağmen Maliki'nin yerine Haydar İbadi'ye vermiştir (BBC, 2014). ABD'nin baskılarıyla ve dönemin şartları gereği İran'a yakın grupların yerine başbakanlık kurma yetkisini İbadi'ye veren Fuad Masum, İran'ın Irak'taki rolünün gerekli olduğunu ve bundan

vazgeçmeyeceklerini bildirerek İran ve ABD arasında bir denge oluşturmaya çalışmıştır (Majidyar, 2017). İran Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü komutanı olan Kasım Süleymani'nin Irak Savunma bakanlığında resmi danışman olması da yine Fuad Masum'un dönemine denk gelmektedir (Tasnim, 2017). Süleymani'nin hem bu resmi görevi hem de Irak merkezi yönetimi ve Kürt grupları arasındaki sorunlarda arabulucu olması İran'ın siyasi alma süreçlerine etkisini göstermesi bakımından önemlidir (Duvar, 2017).

2014'ten 2017 IKBY bağımsızlık referandumuna kadar ki süreçte IŞİD'e karşı IKBY'ye askeri, ekonomik ve siyasi destekte bulunan İran ve Kürt grupları arasında yakınlaşma ileri bir boyuta ulaşmıştır (Ali, 2017, s. 7). Ancak Eylül 2017'de IKBY'nin Irak'tan bağımsız olmak için düzenlediği referanduma İran karşı çıkmıştır. Bu referanduma İran Kürtlerinin de destek vermesi ve IKBY'nin bağımsız olması halinde İran'daki Kürt ayrılıkçı grupları da tetikleyebilmesi ihtimali düşüncesi İran'ı tedirgin etmiştir (Mohialdeen, 2019, s. 177). Bu referanduma Orta Doğu bölgesinden sadece İsrail'in desteklemesi İran için bir güvenlik problemi olmuş ve İran bölgede ikinci bir İsrail istemediğini ifade ederek IKBY'nin bağımsızlık referandumuna olan bakış açısını göstermiştir (Tasnim, 2017). Bunların yanında IKBY'nin Irak'tan bağımsız olarak ayrılması İran'ın Irak merkezi hükümetine karşı bir baskı unsurunu kaybetmiş olacaktır. Çünkü ayrılıkçı düşüncelere sahip IKBY'nin varlığı Irak merkezi hükümeti için her zaman toprak bütünlüğünün bozulması tehlikesini de barındırmıştır. Referandumda bağımsızlık kararı çıkmış ve Türkiye, İran ve Irak'ın IKBY yönetimine karşı ticari, askeri ve siyasi ambargolar uygulaması ile IKBY referandumu askıya aldığını ifade ederek geri adım atmıştır (BBC, 2017b). IKBY referandum sonucunu uygulama gücünde olmadığı için bu referandumu Irak merkezi hükümetine, İran'a ve diğer bölge ülkelerine karşı bir koz olarak da kullanmak istemiştir.

2018 Irak genel seçimlerinden sonra Kürt grupları arasında Cumhurbaşkanlığı seçimi için ayrışma ortaya çıkmıştır. IKBY'yi yöneten Barzani grubu liderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Talabani grubunun liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Partisi (KYB) arasındaki mücadele Irak Cumhurbaşkanlığı için daha da körüklenmiştir. Irak genel seçimlerinde İran karşıtı bloğun birinci çıkması ile İran'ın Irak'taki hükümet kurulma aşamasına karışacağını İran dini lideri Hamaney'in danışmanı Ali Ekber Velayeti'nin "Irak'ta liberallerle ve komünistlerin Irak'ı yönetmelerine izin vermeyeceklerini" ifade etmesi ile belirtmiştir (BBC, 2018). İran, Kürt grupları

arasındaki ayrışmada İran ile ilişkileri iyi olan KYB adayı üzerinde uzlaşması ile Berham Salih Irak Cumhurbaşkanı seçilmiştir (H. Ahmed, 2018). Seçilmesinden saatler sonra İran yanlısı Adil Abdulmehdi'nin başbakan olarak yetkilendirilmesi de İran'ın Irak'taki hükümet kurma sürecine Kürt grupları arasındaki denge politikasıyla etki etmiştir (Ahmadian, 2018; Amberin, 2022). Abdulmehdi'nin seçilmesinden bir buçuk yıl sonra Irak'ta Sadr yanlılarının başlattığı kitlesel protestolarının tüm ülkeye yayılması sonrası Abdulmehdi istifa etmiştir. ABD'nin baskılarıyla İran yanlısı olmayan istihbarat başkanı Kazimi, Cumhurbaşkanı Salih tarafından başbakan olarak yetkilendirilince İran yanlısı gruplar Kasım Süleymani'nin öldürülmesinde Kazimi'nin parmağının olduğunu iddia etmesiyle bu yetkilendirmeyi “Irak halkına karşı savaş ilanı” olarak ifade etmişlerdir (Sputnik, 2020).

Irak Kürtlerinden olan KDP, Irak Kürtleri arasında çoğunlukla desteklenen bir parti ve IKBİ'yi yöneten parti olarak İran ile ilişkileri KYB kadar güçlü olmamıştır. Tarihsel süreç ve jeopolitik olarak KYB ve İran arasında güçlü ilişki oluşmuştur. Kürt grupları arasındaki çatışmalarda İran'ın KYB'ye daha fazla yardım etmesi KDP'nin İran'a bakış açısını şekillendirmiştir. Barzani liderliğindeki KDP, Türkiye, İsrail ve ABD ile ilişkiler geliştirerek KYB ve İran arasındaki ilişkiye karşıt bir alternatif oluşturmuştur. İran da KDP'nin İran ile rekabet halindeki ülkelerle olan ilişkilerinden tedirginlik duymuş ve jeopolitik olarak bu bölgedeki tehdit dengesinin aleyhine gelişmemesi için politikalar gütmüştür (Mohialdeen, 2019, s. 175). KDP öncülüğünde IKBİ'nin bağımsızlık referandumuna Orta Doğu bölgesinden sadece İsrail'in açıkça desteklemesi üzerine KDP liderliğindeki IKBİ'ye yönelik “İsrail'in jeopolitik tampon bölgesi, güvencesi ve müttefiki” görüşü haklılık kazanmıştır (Arab News, 2017; Ortaylı, 2023). Mart 2022'de İran, IKBİ'nin yönetim merkezi olan Erbil'e 12 balistik füze ile saldırmış ve bu saldırının nedeni olarak da “İsrail'in bu bölgedeki üslerini” hedef aldıklarını belirtmişlerdir (Şarkul Avsat, 2022). Bu saldırı aynı zamanda Irak'ta 2021 seçimlerinden sonra yeni Cumhurbaşkanı oylaması aşamasında olan bir döneme denk gelmiştir. İran karşıtı olarak bilinen Sadr, Sünniler ve KDP'nin ittifak halinde olduğu grup İran yanlısı KYB adayı dışında kendi adaylarını öne sürmesi İran'ı rahatsız etmiştir (Duman, 2022).

2021 seçimlerinden sonra Irak Cumhurbaşkanlığı seçimi ve seçilen Cumhurbaşkanı'nın hükümeti kurması için yetkiyi vereceği Başbakanlık makamı için yapılan uzlaşmalardan sonra KYB adayı ve mevcut Cumhurbaşkanı Berham Salih KYB adaylığından alınmış yerine KDP'nin de oluruyla yeni KYB Cumhurbaşkanı adayı

Abdullatif Raşid Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Rudaw, 2022c). Sadr grubunun hükümet kurma sürecinden ve meclisten çekilmesi ile KDP güçlü ortağını kaybetmiştir. Bunun üzerine Cumhurbaşkanlığı seçimi için farklı denklemlerle uzlaş kurulumuş ve KDP ortak aday formülü ile Irak'ta siyasal süreçlerdeki gücünü ortaya koymuştur. KDP ve KYB'nin ortak adayına İran'ın ses çıkarmaması seçimlerin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen Irak'ta hükümet kurulamaması istikrarsızlık doğurmuş ve Cumhurbaşkanı'nın Başbakanlık yetkisini İran yanlısı grupların oluşturduğu koalisyon adayına vermesi de sebep olarak gösterilebilir (Qurbani, 2022). İran'ın KDP ile ilişkilerinin gergin olmasının bir diğer sebebi de KDP'nin IKBY bölgesindeki doğal kaynaklarını İran'ın bölgedeki rakibi Türkiye ve Batı ülkelerine ihraç etmesinde kendisine rakip olması da bir başka etken olmuştur. Özellikle Türkiye'nin petrol ve doğal gaz ihtiyacını hem İran'dan hem de KDP liderliğindeki IKBY'den alması İran'ın Türkiye'ye bu kaynakları satmasında tekel olma rolünden alıkoymuştur (Mohialdeen, 2019, s. 175). Ayrıca İran ayrılıkçı Kürtlerin IKBY topraklarında barınması İran'ı tehdit eden bir unsur olarak ortaya çıkmıştır (Ali, 2017, s. 5). Irak içerisinde IKBY'nin siyasal süreçlerindeki etkisi ve diğer bölge devletleriyle olan ilişkileri tehdit dengesi bağlamında İran'ın Irak'taki ve Kürt grupları üzerindeki etkisini belirli bir seviyede tutmuştur.

4.1.2. Jeostratejik Açıdan Irak

Irak yaklaşık olarak 438 bin km² yüzölçümüne sahip ve nüfusu 43 milyona dayanmıştır. Arap coğrafyasındaki nüfus artış hızı en yüksek ülkelerden biri olan Irak'ın 2050 yılında nüfusunun tahmini 80 milyona ulaşacağını Irak nüfusundan sorumlu Irak Planlama bakanlığı sözcüsü açıklamıştır (Rudaw, 2022a). Antik çağlarda Mezopotamya (Dicle ve Fırat Nehri arası) bölgesi olarak bilinen coğrafyanın merkezi olan Irak tarih boyunca medeniyetlerin beşiği olmuştur. Türkiye'den doğan Dicle, Fırat ve Zap Suyu'nun yanında İran'ın önemli nehirlerinden sayılan Küçük Zap Suyu ve Diyala gibi birçok su kaynakları Irak'ı tarih boyunca yerleşimlerin ve geçişlerin uğrak noktası yapmıştır (Salman, 2017, ss. 9-10). Irak, Arap Yarımadasının kuzeydoğusunda, İran platolarının batısında, Türkiye'nin güney doğusundaki dağlık bölgesinin uzandığı bölgede konumlanmıştır. Batısında Suriye ve Ürdün, güneyinde ise Suudi Arabistan ve Kuveyt ile çöl olan sınırlarını paylaşmaktadır. Irak'ın güney doğusunda yer alan Basra körfezine kıyısı bulunmakta ve Irak'ın denize tek çıkışını sağlamaktadır. Irak, bölgesinde en güçlü devletler olarak bilinen Türkiye, İran ve Suudi Arabistan ile komşu olan tek ülke olarak önemli bir jeostratejik konuma sahip olmuştur. Ayrıca Irak'ın jeostratejik

konumunu daha da güçlendiren bir diğer etmen de petrol rezervleri açısından dünyada dördüncü sayılmaktadır (Okuduci, 2018b). Bunların yanında İran ve Arap coğrafyasını buluşturan, Türkiye ve Kafkasya ile Basra körfezi arasındaki bağlantıyı sağlamanın ötesinde Akdeniz ve Hint coğrafyası arasındaki kilit bir geçiş noktası konumuna sahiptir.

2003'te ABD'nin Irak topraklarında konumlanması ile Irak'ın hem kara hem de hava sahası ABD'nin kontrolüne geçmiştir. 2011 yılında ABD'nin kademeli olarak Irak'tan çekilmesi ile İran'ın Irak'taki askeri, siyasi, ekonomik ve toplumsal gibi birçok konuda etkisi artmıştır. İran'ın özellikle Arap coğrafyasına açılan tek kara sınırının Irak olması Irak'ı geçiş noktası olarak İran için önemli bir konumda tutmuştur. Ayrıca İran'ın bölgesel politikasını uygularken Irak coğrafyasından faydalanması da İran açısından Irak vazgeçilmez bir ülke olmuştur. Örneğin İran, Suriye'de savaşan milislerini lojistik olarak destekleyebilmesi ancak Irak hava sahasını ve kara topraklarını kullanması ile mümkün olabilmektedir. 2012 ve 2013 yılında ABD'nin baskıları üzerine birçok kez Irak sivil havacılık yönetimi İran uçaklarını Irak hava sahasından geçerken zorunlu inişe sevk etmiş ve İran uçaklarının Suriye'deki rejime ve İran yanlısı milislere silah taşıdığı öne sürülmüştür (Anadolu Ajansı, 2013; Stearns, 2012). İran, Suriye'ye lojistik desteğinin daha güvenli olabilmesi için Irak ve Suriye arasındaki Tanif bölgesi ve Ebu Kemal sınır kapısına yönelmiş ve 2018 yılında İran tarafından desteklenen milislerin kontrolüne girmiştir (M. Tok, 2018). İran bu bölgeler üzerinden hem Akdeniz'e hem de Lübnan ve Filistin'e de ulaşmak istemiştir (Arslan, 2017, s. 236; Şaban, 2021).

İran'ın Irak toprakları üzerinden Suriye'ye ve Akdeniz'e ulaşmasının önündeki ilk sınır bölgesi Irak'ın Süleymaniye bölgesidir (Duman, 2021). Süleymaniye bölgesinde yaşayan ve Irak'ın İran sınır kapılarından olan Seyranbend, Pervezhan ve Başmak'ın kontrolünü de elinde bulunduran Talabani grubu ile İran'ın ilişkileri iyi seyretmiş ancak IKBY'nin liderliğini yapan Barzani grubu ile ilişkiler sürekli gergin bir durumda olmuştur. Özellikle Barzani ailesinin Türkiye, İsrail ve ABD ile ilişkilerinin varlığı İran için tehdit olarak algılanmış ve İran'ın IKBY üzerinden Suriye'ye geçmesine pek izin vermeyen Barzani yönetimine İran'dan füzeli saldırılar dahil her türlü saldırı gerçekleşmiştir. Barzani yönetiminin de Suriye'de bulunan Kürtlerle ilişkiler geliştirmesi ve Suriye Kürtleri üzerinde etkili olmak istemesi sebebiyle İran'ın bu bölgeye geçmesine ve bu bölgede kendisine rakip olmasını istemediğinden İran'a IKBY üzerinden Suriye'ye geçişini engellemeye çalışmıştır (Kurşun, 2016). İran'ın IKBY politikası hedeflerinin doğru okunması IKBY ve Irak coğrafyasının anlaşılması ile doğru orantılıdır. İran'ın

Suriye, Lübnan, Filistin ve diğer Arap ülkelerinde etkin olması ancak 2003 yılında Irak'ta İran'ın etkisinin artması ile mümkün olabilmiştir (L. Tok, 2015). 2003 yılından önce Saddam'ın Irak'taki yönetimi İran'ın Orta Doğu bölgesine ulaşmasındaki en büyük engellerden birisi olmuş ve İran sürekli Irak'tan tehdit hissettiği için diğer ülkelerle ilgilenmesi zorlaşmıştır (L. Tok, 2015). Irak yönetimlerine İran'a tehdit oluşturmayacak kişilerin gelmesiyle İran yönünü diğer devletlere yöneltmiş ve bölgesel gücünü artırma yolunda çok önemli adımlar atılmıştır.

İran, Nükleer faaliyetlerden dolayı kendisine uygulanan uluslararası ambargo ve yaptırımların etkisini sınırlandırmak için Irak devletini ve coğrafyasını kullanmaya çalışmıştır. İran ambargolar ve yaptırımlar sebebiyle döviz krizi yaşamakta ve bu durum ülke içinde hem ekonomik hem de siyasal istikrarsızlığa sebep olmasından ötürü Irak üzerinden kaçak yollardan ülkeye döviz girişi yapılmış ve bu durumdan dolayı ABD, Irak'ın bazı bankalarına yaptırım uygulamıştır (Sindi, 2022b). İran'ın Irak ile sınır komşusu olması ve yönetimde kendisine yakın grupların varlığı İran'ın ambargo altında bile mallarını, ham maddelerini ve finansal faaliyetlerini dışarıya aktarabilmesine olanak sağlamıştır. Örneğin Bahreyn merkezli Future Bank'ın İran'ın paralarını akladığı ve bu faaliyetin gerçekleştirilmesinde İran yanlısı Iraklı grupların da olması İran'ın Irak üzerinden diğer bölgelere sıçramasına zemin olduğunun göstergesi olmuştur (Ertan, 2021). Türkiye ve IKBY arasında gerçekleştirilen petrol ticaretinden İran rahatsız olduğu için Irak'taki siyasi gücünü kullanarak Irak merkezi hükümeti IKBY ve Türkiye hakkında uluslararası dava açmıştır (Rudaw, 2022b). İran, Türkiye'yi enerji açısından kendisine bağlı olmasını hedeflediğinden IKBY'nin Türkiye'ye petrol satışını bölgesel politikalarına tehdit olarak gördüğü için karşı çıkmıştır.

İran, Orta Doğu bölgesinde rekabet içerisinde olduğu Suudi Arabistan'a yönelik faaliyetlerinin bir kısmını da Irak toprakları üzerinden sağlamıştır. Irak'ın Suudi Arabistan sınırına yakın bir bölgesinde İran yanlısı milisler için eğitim üssü kurulmuş ve bu bölge üzerinden Suudi Arabistan'a saldırılar yapılmıştır (Kittleson, 2022; Yeni Şafak, 2016). 2006 yılında Irak üzerinden Suudi Arabistan'a saldırıların olması ile Suudi Arabistan duvar inşa etmeye çalışmış fakat yavaş süren çalışmalardan dolayı duvar bitirilememiş ve IŞİD ve İran milislerinin saldırıları duvarın bitirilmesini tekrar gündeme getirmiştir (BBC Türkçe, 2006; NTV, 2015). İran'ın Irak coğrafyasını kullanarak Suriye'ye ve Lübnan Hizbullah örgütüne destek sağlaması ile düşmanı olarak gördüğü İsrail'e karşı çevreleme politikasını uygulamaya çalışmıştır. İsrail, Lübnan ve Suriye'deki

İran yanlısı gruplara karşı İran'ın etkisini zayıflatmak için özellikle Irak ve Suriye arasındaki sınır bölgelerine hava ve füze saldırılarında bulunmuştur (Askeroğlu, 2020). Bunların yanında 2019 yılında sızdırılan istihbarat belgelerine göre Irak istihbarat yetkilileri güçlerini ve kadrolarını İran istihbarat yetkililerine kullandırmış ve Irak'ta İran istihbaratının güçlenmesine ve konumlanmasına izin vermiştir (Rudaw, 2021). Irak'ta konumlanan İran istihbaratı bu sızdırılan belgelere göre Türkiye ve bölge ülkelerindeki bazı gizli bilgi, belge ve faaliyetlere erişmiştir. İran, Irak'ı bir sıçrama tahtası olarak kullanmakta ve böylelikle bölgesel güvenliğini sağlamakta önemli bir avantaj elde etmiştir.

4.2. Dini Rekabet (Teopolitik) Açısından Irak

Sosyal İnşacılık (Konstrüktivizm) kuramına göre devletlerin ulusal ve uluslararası sistemdeki siyasal davranışları, politikaları ve söylemleri sadece jeopolitik ve rasyonel öğelerden meydana gelmeyeceğini aynı zamanda kimlik odaklı kültürel öğelerin de etkili olduklarını öne sürmüşlerdir. Devletlerin siyasal ideolojilerini oluşturan din, gelenek, tarihsel süreçler ve kültürel öğelerin dış politikayı oluşturduğunu ve şekillendirdiğini öne sürerken kimliğin çıkarlardan öncelikli olduğunu da ifade etmişlerdir (Kolsuz, 2017, ss. 17-18). Devletlerin kimlikleri aracılığıyla kendilerini tanımladıkları ve bu kimliklerin sağladığı avantajları ve dezavantajları yönetebilmek için ortak kimliklerle hareket etmek veya ortak kimlikler yaratarak devletlerarası ilişkilerini yürütmeye çalışmışlardır (Hacıgı, 2018, ss. 9-10). 95 Orta Doğu gibi etnik ve dini farklılığın siyasal ve toplumsal yapılar üzerinde dönüştürücü ve şekillendirici bir etkiye sahip olduğu bölgelerde yaşanan sorunları anlamlandırabilmek için kimlik, kültür, din ve etnik köken gibi analiz birimlerine başvurulmaktadır (Çelik, 2019, s. 95). İran, 1979'da yaşanan İslam Devrimi'nden sonra devlet ve toplum kimliği inşasında Şii mezhebini bir araç olarak benimsemiş ve bu yaklaşımı dış politikasına da yansıtmaya çalışmıştır. Devrim lideri Humeyni, devrim sonrasında İran'ın rejimini ve politik amaçlarını İran sınırları içinde sınırlı tutmanın İran'ın sonunu hazırlayacağını ifade etmiş ve İran anayasasının 11. maddesinde “tüm Müslümanların tek bir ümmet olduğu ve İran İslam Cumhuriyet devleti, Müslüman ulusların birleşmesi ve birliği üzerine genel siyasetini yerleştirmek zorundadır” ifadesi eklenerek İran'ın dini kimliği ve kültürü üzerinden bir dış politika inşa edilmeye çalışılmıştır (Çeçen, 2019, s. 27; Kolsuz, 2017, s. 19).

Yeryüzünde Müslüman nüfusu yaklaşık olarak 1,5-1,8 milyar kişi olarak tahmin edilmekte ve bu Müslüman nüfus içerisindeki Şii mezhebine mensup ise 150-200 milyon

kişi olarak bahsedilmektedir. Bu şii nşfusun bşyşk şoğunluğu Hindistan ile Lşbnan arasındaki bşlgelere yayılmışlardır. şii Mşslşmanlar; İran, Irak, Bahreyn ve Azerbaycan'da şoğunluğu oluşturmakta iken Lşbnan'da ise en bşyşk dini grup olarak bulunmaktadır. Bunların yanında Kşrfez şlkeleri, Suudi Arabistan, Pakistan ve Afganistan'da da şonemli sayıda şii nşfus bulunmaktadır (şahin, 2006, s. 39). şii mezhebi, Hz. Muhammed'in vefatı sonrası yerine Hz. Ali'nin geşitiğine inanan ve bu soydan gelen imamların kıyamete kadar İşlam dininin liderliğini şstleneceğini ileri sşrmesiyle ortaya çıkmıştır. şii mezhebinde son imam olarak kabul edilen ve çocukken ortadan kaybolan Muhammed Mehdi'nin tekrardan dşnyaya Mehdi olarak geri dşneceği zamana kadar onun yerine Mşslşmanlara liderlik edebilecek kişilere "Merci" denilmektedir (Karaoğlu, 2021, s. 29). Gşnşmşzde "Merci" olarak kabul edilen Ayetullah Ali el-Sistani, Irak'ın Necef kentinde yaşamakta ve dşnyadaki şiilerin şoğunluğu tarafından lider olarak kabul edilmektedir. Sistani ve Sistani'den şnceki "Merci" Ayetullah el-Hoi ve İran devrim lideri Humeyni'nin hocası Burucirdi'nin de aslen İranlı olması, Mercilik için herhangi bir etnik kşkene aidiyet aranmaması, "Mercilik" kurumunun beynelmilel meşruluğunu ve etkisini gşstermesi açısından şonemlidir.

İran dini kimliği kullanarak dış politika amaçlarını gerçekleştirebilmek için şiiliğin merkezi olarak kabul edilen Irak'ın Necef havzasında etkili olması gerekmektedir. şnkş İran'ın Orta Doğu bşlgesi ve Irak'taki Arap milliyetçiliğini ve Fars karşıtlığını dengeleyebilmesinin yolu Necef havzasındaki meşruiyetini sağlamasından geçmektedir. Necef havzası tşm şiiler için kutsal kabul edilmekte ve burada bulunan "Mercinin" dşşşnceleri ve kararları genel olarak şiileri etkilemekte ve harekete geçirebilme gşcşne sahip olmuştur (Abbas, 2013, s. 61). şii mezhebinde havzalar eğitim-řęretimin yapıldığı ve genellikle toplumlara yol gşsterici olarak dini liderlerin bulunduğu coğrafi bşlgelere verilen isimlerden meydana gelmektedir. Bu havzalarda dini metinlerin yayılması, yorumlanması, aktarılması ve bunların yanında toplumsal konulardan uluslararası tşm gelişmelere kadar şii dşnyasının yşnlendirilmesi bakımından çok etkili kurumlar olmuştur. Tarihsel sşre içerisinde birçok havza ortaya çıkmış ve gşnşmşzde en etkili havzalar olarak Necef havzası ve İran liderliğinin bulunduğu Kum havzası şne çıkmıştır. Tarihsel sşre içerisinde Necef havzası ve Kum havzası arasında rekabet oluşmuş ve gşnşmşze kadar devam etmiştir. İşlam'ın ilk dşnemlerinde şiiliğin merkezi Bşveyhi devletinin içerisinde yer alan Bağdat şehri iken Selçuklu devletinin 1055 yılında

Bağdat'ı almasıyla 1056'da Şii dini lider el-Tusi'nin Şii mezhebinde ilk imam olarak kabul edilen Hz. Ali'nin türbesinin olduğu Necef'e taşınmasıyla Necef havzası gelişmeye başlamıştır. Safevi devletinin 16.yy'da kurulması ve Şiiliği yaymasıyla Kum havzasının önemi artmış ve diğer havzaların önüne geçmiştir (Atmaca, 2010). İran'da Pehlevi hanedanlığının laik olması ile Kum havzasının etkinliği düşmüş ama 1979 İran İslam Devrimi ile yine yükselişe geçmiştir.

İran, 1979 İslam devrimiyle beraber Şiiliği dış politikasının önemli bir aracı haline getirmeye çalışmış ve bu politika ile İran coğrafyası dışındaki Şiiler ana odak noktası olarak ele alınmıştır. İran'ın coğrafi ve dini olarak en yakın olduğu grup Irak Şiileri olmuştur. Çünkü Kum havzasını oluşturan din adamlarının çoğu Necef havzasından gelmiş ve Kum havzasında bulunan din adamlarının üst düzey eğitim almak için başvurdukları yer Irak'ın Necef havzası olmuştur (Atmaca, 2010). İran devrim lideri Humeyni'nin de sürgün yıllarının çoğu Necef havzasında geçmiştir (M. Yılmaz, 2015, s. 49). 1979 İran İslam Devrimine kadar Kum havzası ve Necef havzası arasındaki ilişkiler genel olarak kültürel ve eğitim boyutlarında ilerlerken devrim sonrası İran, hem Irak Şiileri hem de Necef havzası ile ilişkileri siyasi, askeri, ekonomik, lojistik ve toplumsal konuları kapsayan bir duruma geçmiştir (Gürler, 2016, s. 70). 2003'te ABD'nin Irak işgali sonrası Irak yönetimine Irak Şiilerinin de dahil olmasıyla İran'ın “devrim ihracı” politikası için ortam daha da kolaylaşmıştır. Irak nüfus yapısının yaklaşık olarak %55-60'nın Şiilerden oluşması İran'ın Irak'ta “devrim ihracı” politikasını gerçekleştirebilme potansiyelini yüksek tutmuştur (Şahin, 2006, s. 40). Şii havzalarda otorite olma konusundaki çekişmelerin tarih boyunca devam etmesi ve günümüze kadar devam etmesi İran'ın “devrim ihracı” politikası ve diğer Şiiler üzerinde etkili olma isteğinin önünde büyük bir engel olmaktadır. Bu süreçteki en büyük engel de Necef havzası olmaktadır.

Necef havzası tarih boyunca otoritesini koruyabilmek ve Kum havzasının etkinliğini sınırlı bir coğrafyada tutabilmek için Arap-Fars çekişmesini kullanmıştır. Irak devleti ve Necef havzası, İran coğrafyasından kaynaklı siyasi ve dini faaliyetlerinin amacının Arap Şiilerini Farslaştırma anlayışına sahip olduğu öne sürülmüştür (Kolsuz, 2017, s. 18; Sindi, 2020b; Uygur, 2017). İran, kendi Fars kültürü ile bütünleştirdiği Şiilik ile Irak'ın Arap kültürü ve geçmişi ile şekillendirdiği Şiilik arasında tarihten gelen rekabet devam etmektedir. Şiiliğin Irak topraklarında gelişmesi ve yayılmasının yanında Şiilerin ilk imamı kabul edilen Hz. Ali'nin Irak topraklarında idaresini sürdürmesi ve türbesinin bu topraklarda olması ve son imam Muhammed Mehdi'nin Irak topraklarında ortaya

çıkacağı inancı Iraklı Arap Şiiler tarafından üstünlük olarak kabul edilmiştir (Gürler, 2016, s. 90; Uyar, 2004, s. 229). Diğer yandan İran Şiileri ise hem tarihteki ilk Şii devleti olan Büveyhi devletinin İran merkezli ve kökenli olması hem de Şiiliğin yayılmasında Safevi devletinin ve Fars kökenli hanedanlıkların etkili olmasından ötürü kendilerini diğer Şiilerden daha üstün bir konumda görmüşlerdir. Irak Şiilerinin genellikle 19.yy’a kadar Sünni olmaları ve tarihte Irak Şiilerinin devlet kuramadıklarından dolayı toplumsal ve siyasal olarak liderlik tecrübeleri Fars Şiilerine göre daha geride kalmıştır (Uyar, 2004, s. 227). Politik liderlik konusunda zayıf olan Irak Şiiliği, İran coğrafyasındaki Kum havzasının kuruluşunda ve gelişiminde katkıları olduğundan dini liderlik konusunda daha başarılı olmuşlardır (Uyar, 2004, s. 228).

İran Şiiliği ve Irak Şiiliği arasındaki bir diğer önemli fark ise İran İslam Devrimi’nin yönetim düşüncesi olan “velayet-i fakih” anlayışının Necef havzasında kabul görülmemesi olmuştur. Necef havzasındaki birçok üst düzey din adamı bu düşünceye karşı çıkmış ve karşı çıkanların başında 1979 İran İslam Devrimi sırasında “Merci” olan Ayetullah Hoi gelmiştir. Aslen İranlı olan Ayetullah Hoi, “velayet-i fakih” düşüncesinin Şii din adamlarının aslı görevi olan toplumsal ve kültürel liderliği dışında siyasi liderliğe dayanmasına karşı çıkmıştır (Abbas, 2013, s. 216). Necef havzasının bu görüşü Şii inancında “velayet-i hasebi” olarak bilinmekte ve İran’ın “velayet-i fakih” görüşüne karşı çıkmışlardır (Alqurashi, 2022, s. 22). Günümüzde Hoi’nin öğrencisi olan ve Hoi’den sonra “Merci” makamına geçen İran asıllı Ayetullah Sistani’nin de “velayet-i fakih” düşüncesine karşı olması İran’ın Irak’ta “rejim ihracı” politikasını yürütmesi önünde engel olmuştur (Gürler, 2016, s. 20). 1979 İran İslam Devriminin ilk dönemlerinde Irak asıllı din adamı Ayetullah Bakır es-Sadr’ın Humeyni’ye yönelik sempatisi olmuş ve kendisi de Ayetullah Hoi’den sonra “Merci” olabilmek için kendisine destek alabilmek adına Humeyni’ye “en yüksek Merci” diye hitap etmiş ve “velayet-i fakih” düşüncesini Irak’ta uygulamak istemesinden ötürü Saddam tarafından öldürülmüştür (Gürler, 2016, s. 91; Toprak, 2008). İran-Irak savaşında (1980-1988) İran, Irak Şiilerini Sünni Saddam otoritesine karşı ayaklandırmaya çalışmış ama genel olarak Iraklı Şiiler ve Necef havzasındaki din adamları bu çağrıya kulak vermemişlerdir.

Necef havzasında Bakır es-Sadr gibi din adamları arasında “velayet-i fakih” düşüncesine sahip olanların sayısı az olmasına rağmen İran dış politikasını gerçekleştirebilmek için “velayet-i fakih” düşüncesinin Necef havzasında etkili olabilmesi için uğraş vermektedir. Özellikle Usuli ekolden gelen din adamları üzerinde

etkisi daha fazla hissedilir olmuştur. Şiiilikte Ahbari ve Usuli denilen dini yorumlama anlayışları bulunmaktadır. Ahbari anlayışı daha muhafazakar ve Şiiiliğin ilk imamlarından oluşan külliyatları dini açıklamada yeterli görmüşlerdir (Yurdagür, 1988, s. 490). Usuli anlayışı ise isminden anlaşıldığı gibi toplumsal, dini ve hukuki meseleleri us yani aklın ve dini metinlerin beraber yorumlanmasından gelmektedir. Usuli anlayışında din adamlarının yorumu önemli ve toplumların sürekli değişmesini çağın gereklilikleri çerçevesinde yorumlamaya daha yatkın olmuştur. “Velayet-i fakih” düşüncesi de Usuli anlayışın bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve Necef havzasındaki muhafazakâr din adamları tarafından benimsenmemiştir. Usuli anlayışına sahip Bakır es-Sadr, Iraklı bir din adamı olarak 1958’de ilk Irak Şii siyasi partisi olan Dava partisinin kuruluşunda yer almış ve Şii din adamlarının siyasette yer alması görüşlerini savunarak “velayet-i fakih” düşüncesini Irak’ta uygulamaya çalışmıştır. Günümüzde ise Necef havzasından Usuli anlayışa sahip Ayetullah Şahrudi gibi Iraklı din adamlarının siyasette etkili olması için çabalayanlara İran devleti destek olmaya çalışmış hatta Şahrudi’yi İran yargı erki başkanlığı gibi üst düzey görevlere getirerek Sistani sonrası Necef havzasını etkisi altına almaya çalışmaktadırlar (SETA, 2013, ss. 133-134).

İran, Necef havzasında ve Irak Şiiileri üzerinde etkili olabilmek için yumuşak güç unsurları dahil her türlü politika yürütmeye çalışmaktadır. Özellikle Necef havzasındaki “Merciliğin” etki gücü dikkate alındığında İran’ın bu bölgede etkin olması için tek sebep olarak bile gösterilebilir. “Merciliğin” Irak Şiiileri başta olmak üzere dünyadaki Şiiiler üzerindeki yönlendirici etkisi Necef havzasını diğer havzalardan daha üstün bir konuma getirmiştir. IŞİD’in Irak topraklarını ele geçirmesi ve Şii türbelere saldırması sonrası Necef’teki “Merci” Ayetullah el-Sistani’nin cihat fetvası verdikten sonra dünya genelindeki ve Irak Şiiilerinin harekete geçmesi ile “Merciliğin” konumunu göstermesi bakımından önemli bir örnek olarak gösterilebilir (Kurşun & Erdem, 2014). Ayrıca Şii inancına göre “saldırı cihadı” ancak son imam Muhammed Mehdi’nin alacağı bir karar olduğu için dini liderler sadece “savunma cihadı” ilan edebilirler ve Sistani’nin IŞİD karşıtı cihat fetvası da kendisini Şiiilerin lideri olarak gösterdiğinin bir ifadesi olmuştur (Gürler, 2016, s. 30). Şiiiler ekonomik olarak varlıklarının belirli bir kısmının 1/5’i denilen Humus vergilerini Necef havzasında bulunan “Merciliğe” aktarması ve “Merciliğin” bu vergileri sosyal ve ekonomik açıdan düşük gelirli insanlara dağıtması ile insanların “Merciliğe” olan bağlılıkları güçlü bir toplumsal, dini ve ekonomik ilişkiler bütünü olarak varlığını sürdürmüştür (Öz, 1998, ss. 369-370).

İran, Necef havzasının etkinliğinden faydalanabilmek ve Irak Şiiileri ile ilişkilerini geliştirebilmek için Irak Şiiilerinin yoğunlukta olduğu güney Irak bölgesine ekonomik, kültürel, siyasi, askeri ve toplumsal destekleri artırmaya çalışmıştır. İran ve Irak arasında etkileşim coğrafi olarak birbirlerine yakın olduğu için daha da kolaylaşmıştır. İran, Irak'ın kronikleşmiş elektrik ihtiyacının çoğunluğunu karşılamaya çalışmış ve İran parasının Irak coğrafyasında da kullanılmasını sağlamak için Irak'ta Merkez bankasının şubesi dahil birçok banka şubesi açmıştır (Ezzulddin, 2014, ss. 100-101). İran, insanların zorunlu ihtiyaçları olan barınma ve giyinme gibi hayati konuların sağlanması için inşaat malzemeleri ve gıda yardımlarını Irak pazarına ucuz olacak şekilde sokmuştur. Bunun yanında 2005 yılında yapılan anlaşma ile İran, Necef'e Şii hacıların daha kolaylıkla seyahat edebilmesi için Necef'e yapılacak havalimanının finansörlüğünü üstlenmiştir (Finer & Fekeiki, 2005). Bu havalimanı ile İran, Necef havzasını ve Şiiileri etkilemeye çalışmıştır. Bunların yanında 2010 yılında Necef'te konsolosluk açılmış ve eğitim, ulaşım, sanayi, gümrük vergileri, çevre, ortak sınır ve güvenlik konularından oluşan yedi iş birliği anlaşması imzalanarak Basra'da serbest ticaret bölgesi oluşturulmuştur (Ezzulddin, 2014, ss. 100-101). Kültürel olarak da Kum havzası, Necef havzasında sivil toplum örgütleri, dini vakıflar ve devlet destekli kuruluşlarla Şii öğrencilere burs sağlamış, bölge halkına sosyal yardımlarda bulunmuş ve Şii kutsal yerlerinin restorasyonunu üstlenmiştir (Loui, 2018).

İran'ın özelde Necef havzasına genelde de Arap Şiiliğine yönelik faaliyetlerine rağmen Necef havzası tarihten gelen geçmişi ve doktrin farklılıkları ile İran'ın politikalarına karşı güçlü bir direnç göstermiştir. Arap Şiiliğinin de Fars Şiiliği karşıtı olmasından dolayı Irak toplumu ve devleti İran'ın işini zorlaştırmıştır. Eylül 2019'da Irak'ın Şii bölgelerinde yayılan protesto ve gösteriler İran'ın Irak'taki etkisine yönelik olmuş ve İran'ın Kerbela ve Necef'teki konsolosluk binasına göstericiler saldırılarda bulunmuştur. Iraklı Şii göstericiler "İran, Irak'tan elini çek ve defol" gibi sloganlar atarak İranlı diplomatların Irak'ı terk etmelerini istemiştir (Bağ, 2019). Sistani'nin de bu eylemleri desteklemesi ve göstericilerin reform taleplerinin önemli olduğunu vurgulaması sonrası İran lideri Hamaney de "gösterilerin parasal destekli istihbarat faaliyeti" olarak nitelemesi ve Tahran Cuma İmamının, Iraklı göstericileri "sapkın gruplar ve İngiliz Şiiliği" gibi sert sözlerle eleştirmesi İran Şiiliği ile Irak Şiiliği arasındaki rekabeti gözler önüne sürmüştür (Bağ, 2019; A. Yılmaz, 2019). 2021 Irak genel seçimlerinden sonra kurulacak hükümetin İran yanlısı olmaması için Iraklı Şii lider

Mukteda es-Sadr yanlıları ülke çapında kaos çıkarmış ve devletin yasama, yürütme ve yargı organlarının işleyişini durdurmaya çalışarak ülkeyi iç savaş noktasına sürüklemişlerdir (Özçelik & Akyol, 2022). Sadr grubunun dini konularında yetkili kişisi olan Hairi'nin “dini konularda Necef'in değil Hamaney'in takip edilmesi” görüşünü belirterek dini görevlerinden istifa etmesi sonrası Mukteda es-Sadr siyaseti bıraktığını açıklamıştır (Doğan, 2022, s. 2).

İran Şiiliğinin Irak'ta etkisini sürdürmesinin önünde zorlu süreçler görünmekte çünkü Irak'ta Sadr ailesi genellikle İran'a yakın aile olarak bilinir ama Mukteda es-Sadr gibi genç liderler Irak ve Arap milliyetçiliğini şiddetli bir şekilde savunmuştur. Hatta es-Sadr, İran asıllı olduğu için “Merci” olmasına rağmen Sistani ve İran kökenli din adamlarının Irak'tan çıkmalarını isteyecek seviyeye ulaşmıştır (Montazer, 2018). Irak içerisinde birçok etkili dini gruplar bulunmakta ve her grubun içerisinde farklı görüşlere sahip kişiler de bulunmaktadır. Sadr grubunun manevi lideri Hairi ile siyasi lideri olan Mukteda es-Sadr'ın çekişmesi ve İran'da 1982 yılında kurulan Irak İslam Yüksek Konseyi'nin başındaki Ammar el-Hekim'in “velayet-i fakih” düşüncesine karşı olup Sistani yanlısı davranması ve Irak'ın Arap dünyasının bir parçası olduğunu söylemesinden sonra kendi bünyesindeki milis gücü olan Bedr Ordusunun lideri Hadi el-Amiri'nin İran yanlısı gruplarla ittifak kurması bu duruma örnek olarak verilebilir (Gürler, 2016, ss. 85-86; Kökçam, 2022). Ayrıca gruplar arasındaki rekabet de İran'ı zorlayan önemli bir etken olarak değerlendirilebilir. Sistani'den önceki “Merci” olan Hoi'nin oğlu Abdulmecid Hoi'nin 2003 yılında Necef'te Hz. Ali'nin türbesini ziyaret ederken Sadr yanlıları tarafından öldürülmesi, 1980 yılında “Merci” Hoi ile mücadele eden Bakır es-Sadr'ın Saddam tarafından öldürülmesine karşılık olarak algılanmış ve daha sonra Sistani'nin evine de saldırılar düzenlenmesi Irak'taki dini gruplar arasında olan çekişmelerin devam ettiğini göstermiştir (Büyükkara, 2017; Fadl, 2008).

İran, Irak'taki dini gruplar arasından birilerini destekleyerek Irak içerisinde etkili olmak istemiş ve bu durum gruplar arasındaki rekabette dengenin bozulması anlamına geldiğinden diğer gruplar da dış destek aramaya çalışmışlardır. Sadr'ın 2017'deki Suudi Arabistan ziyareti buna örnek olarak gösterilebilir (Yaşa, 2017). Kısacası İran, Irak'taki dış politikasını kurgularken dini ve siyasi elitler üzerinden kazanım sağlamaya çalışmış ama Irak içerisindeki elitlerin iç rekabetleri ve toplumsal çekişmelere dışarıdan müdahale edilmesi İran'ın Irak'taki kazanımlarının risk altında olduğunun açık bir göstergesi olmuştur. Ayrıca İran'ın Orta Doğu Teopolitikasını Irak Şiileri ve Necef havzası

üzerinden meşruiyet sağlayarak gerçekleştirme düşüncesinin Arap milliyetçiliği duvarını aşması çok sınırlı görünmektedir. 2020 yılında Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) merkezli Nation Image adlı film şirketinin ABD’li bir şirketle ortaklaşa çektiği “Musul” adlı filmin bir sahnesinde IŞİD karşıtı Iraklıların İranlı bir komutan tarafından koordine edilmelerine karşılık Irak milliyetçisi komutanın Iraklı milislere “siz Irak’ta Iraklı olduğunuzu unuttunuz mu” ve İranlı komutana “İranlıların Irak’ta yeri olmadığını ve İranlılar ve IŞİD’in gücü bizi Irak’tan çıkarmaya gücü yetmeyecek” replikleri ile Arap milliyetçiliğinin İran karşıtlığı görülmektedir (Carnahan, 2020). Ayrıca Mısır Şiiilerinin dini liderlerinden biri olarak görülen Dia Muharrem’in İran’ın “velayet-fakih” ve İran Şiiliğini “IŞİD benzeri kötü bir anlayışa sahip olduğunu” ifade etmesi İran’ın Arap Şiielerini ikna etmekte zorlandığının açık göstergesidir (حفريات, 2018).

SONUÇ

Devletler algıladıkları tehditler ve risk durumlarına karşı tehditleri ve riskleri dengeleme üzerine politikalar oluşturmaya çalışmışlardır. Neorealizm teorisinin “tehdit dengesi” yaklaşımı da bu politikaları açıklamaya yönelik düşünceler üzerine inşa edilmiştir. “Tehdit dengesi” yaklaşımının teorisyeni olan Stephen Walt özellikle Orta Doğu bölgesindeki ülkeler ve ittifakları açıklamak için bu argümanı ortaya atmıştır. Bu argüman ışığında İran’ın bölgesel politikalarını anlayabilmek için Irak’a yönelik politikalarını ve faaliyetlerini incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda İran’ın toprak bütünlüğü ve güvenliği Irak’tan geçmektedir. Çünkü tarihsel süreç içerisinde İran topraklarına yönelik işgal ve saldırılar genellikle Irak toprakları üzerinden gerçekleşmiştir. Coğrafi ve jeolojik olarak Irak’ın doğusu ile İran’ın Huzistan coğrafyası olan güneybatı bölgesi birbirinin devamı olan topraklardır. “Tehdit dengesi” teorisinin ana argümanları; somut imkân ve kabiliyetler, coğrafi yakınlık ve saldırgan niyet(söylemler) olarak belirtilmiştir (Doğan, 2017). Coğrafi yakınlık olgusu tarih boyunca İran ve Irak toprakları arasında sürtüşmelere sebep olmuştur. Özellikle İran ve Irak arasında 20.yy’da Şattül-Arap Nehri (İranlılar Arvend Rud olarak isimlendirir) anlaşmazlığı, Basra körfezindeki hakimiyet meselesi ve İran’daki Huzistan bölgesinde Irak’ın hak iddia etmesi sonucu 1980-1988 yılları arasında İran ve Irak savaşmıştır. İşte bu sebeple İran’ın bekası ve güvenliği aynı zamanda Irak’tan başlamaktadır.

2001’de Afganistan’ın ve 2003’te Irak’ın ABD tarafından işgali ve bölgede İran karşısı Sünni devletlerin ittifak halinde İran’a karşı olmaları ve ABD’nin de bu devletleri desteklemesi ile İran çevrelenmiştir. İran’ın da işgal edilebileceği söylemlerinin gündem olması İran’ı güvenlikçi politikalara daha da odaklandırmıştır. İran’ın güvenliği ve bekası için Irak yönetimlerinde İran’a tehdit oluşturmayacak hükümetlerin varlığı ve Irak topraklarından İran’a tehdit oluşturabilecek durumların sınırlandırılması politikaları güdülmüştür. İran, Irak’ı hem diğer bölge devletlerine hem de küresel güç olan ABD’ye karşı jeopolitik bir tampon bölge olarak görmüş ve politikalarını ve stratejilerini buna göre geliştirmiştir. İran, 2003’ten 2011’e kadar ABD’nin Iraktan çekilmesi ve Irak topraklarından kendisine herhangi bir müdahalede bulunulmaması için politikalar yürütmüştür. İran’ın Irak’ta etkisinin artması ile Arap milliyetçilerinin İran karşıtlığı da artmıştır. 2003’ten 2011’e kadar olan dönemde Arap milliyetçisi olan Mukteda es-Sadr, El-Hekim ailesi ve Haydar İbadi’nin liderlik ettiği grup ABD karşıtlığı için İran ile ittifak

yapmışlardır. Ancak 2011'den sonrası olan dönemde İran'ın Irak'taki etkinliği artık Arap milliyetçiliği ve İran karşıtlığına sebep olmuştur. İran karşıtlığı ve Arap milliyetçiliği 2019 protestolarıyla yükselişe geçmiş ve İran'ın Orta Doğu bölgesindeki en etkili yöneticisi olan Kasım Süleymani'nin 2020 yılında İran karşıtı İstihbarat başkanı Kazımi'nin verdiği istihbarat bilgileriyle ABD tarafından öldürülmesi ile İran karşıtlığı ileri bir boyuta taşınmıştır.

İran, küresel güç olan ABD ve bölgedeki müttefikleri Suudi Arabistan, İsrail ve Türkiye'ye rağmen Irak'ta nüfuzunu arttırmış ve Irak'taki en önemli güçlerden biri olmayı başarmıştır. İran, Irak siyasi karar alma süreçlerinde aktif rol alarak Irak'ta nüfuzunu kurmaya ve arttırmaya çalışmıştır. Irak'ta hükümet kurulabilmesi için Cumhurbaşkanlığı makamına öncelikle birinin seçilmesi gerekir ve Cumhurbaşkanı hükümeti kurmak için birini yetkilendirerek hükümet kurulur. İran devleti Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden hükümetin kurulma sürecine kadar olan tüm siyasi karar alma organlarına müdahale ederek Irak'ta kendisine yakın grupların etkili olabilmesini sağlamaya çalışmıştır. Özellikle Irak 2021 genel seçimlerinde İran karşıtı Sadr grubunun seçimlerden birinci olarak çıkmasına rağmen Ekim 2022'de İran'a yakın grupların ortak adayı Sudani hükümeti kurmuştur. İran, Irak'ta belirli grupları destekleyerek Irak içerisindeki İran karşıtlığının artmasına rağmen Irak'taki gücünü korumaya çalışmıştır. İran, Irak'ta kurulan hükümetlerle çalışarak ABD'nin Irak'tan çekilmesini sağlamış ve Irak ile geliştirdiği ilişkiler sayesinde Irak'ın İran'a karşı tehdit olabilecek durumları engellemeye çalışmıştır.

Tehdit dengesi teorisinde güçlü devlete karşı zayıf devletlerle iş birliği yaparak ittifak kurulur ve bu ittifakta çıkarlarını maksimize etme olasılığı daha yüksektir. İran'ın Irak hükümetlerinin kurulmasında etkili olması ile Irak'taki hükümetlerle imzaladığı anlaşmalar sayesinde İran'ın Irak ordusunda etkisini artırması ve sınır anlaşmazlıklarında İran lehine düzenlemeler yapılması İran'ın Irak'taki tehdit potansiyellerini azalttığı ve çıkarlarını maksimize etmeye çalışmıştır. Özellikle Mart 2019'da İran ve Irak'ın 1975 Cezayir anlaşmasını tekrar uygulamak için anlaşmalar yapılması İran lehine toprak kazanımının bir örneği olmuştur(Caner, 2019). İran'ın Irak'taki ve dolaylı olarak bölgedeki etkisini azaltmak için ABD, Ocak 2020'de İran'ın bölgedeki en önemli komutanlarından biri olan Kasım Süleymani'yi öldürmüştür. ABD sadece İran'ın Irak'taki etkisini azaltmak için Süleymani'nin yanında yer alan Irak'ın İran'a en yakın liderlerinden biri olan Ebu Mühendis'i öldürmekle yetinebilirdi ama Süleymani'nin de

öldürülmesi İran'ın bölgeye yönelik politikalarına karşı bir cevap olmuştur. Süleymani'nin ölümünden yaklaşık 5 ay sonra İran karşıtı Kazimi Irak'ta hükümeti kurmuş ve 1990'dan beri kapalı olan Irak ile Suudi Arabistan arasındaki sınır kapısı açılarak İran'ın Irak'taki etkisini düşürmeye yönelik hamleler yapılmıştır (Aldroubi, 2020). İran, Irak'ta kendisine yakın grupları desteklerken bu grupların dışında kalan gruplar da İran karşıtı devletlerle iş birliği yaparak aslında Irak içerisinde de İran'a karşı bir dengeleme yoluna gidilmiştir. İran belirli kesimleri destekleyerek Irak'taki etkisini sürdürmesi hem Irak içerisinde hem de Irak dışında da kabul görmeyeceğinden İran'ın bazı dönemlerde Süleymani'nin yaptığı gibi hem Irak içerisindeki tüm gruplarla hem de diğer bölge devletleriyle diyalog halinde olması ile ancak sürdürülebilir bir hale gelecektir.

İran, Arap milliyetçiliğini ve Fars karşıtlığını dengelemek için teopolitik olarak Şiiiliği kullanmaya çalışmış ve Necef havzasında etkili olmaya çalışmıştır. Necef havzası Şii dünyasındaki otoritesini kaybetmemek için Kum havzasının faaliyetlerine karşı çıkmış ve İran'ın “velayet-i fakih” görüşüne karşı durarak “velayet-i hasebi” görüşünü savunarak kendisine pozisyon yaratmıştır. Din adamlarının gündelik siyasete karışmaması görüşünü yüzyıllardır savunan Necef havzasında farklı görüşler de ortaya çıkmış ve Mukteda es-Sadr gibi din adamları siyasete belli oranda da olsa karışılması gerektiği düşüncesine sahiptir (Hasan & Aydoğan, 2022). Necef ve Kum havzası arasındaki ilişkilerin geçmişi rekabet temelli olmuş ama İran devriminden sonra Kum havzasının siyaset ile germ-ülfet olması sonucu Kum havzası Necef havzasını etkisi altına almaya çalışmıştır. İran'ın teopolitik hedefleri Sistani sonrasına endekslenmiş fakat Necef havzası ve diğer Arap Şiiileri, İran'ın Şii liderliğine oynamasına henüz ikna olmamışlardır. İran, ABD'nin Irak'tan çekilmesi sonrası Irak'taki güç boşluğunu değerlendirmek istemiş ve Irak'ın hinterlandından yararlanmak istemiştir. Ayrıca Irak'ta İran karşıtı hükümetler olmadığında ve Irak'ta güçlendikçe ve etkisini artırdıkça Orta Doğu bölgesinde de etkisi artmıştır. Örneğin Lübnan'da 2006 yılından sonra, Suriye'de 2011 ve Yemen'de 2014 sonrasında itibaren etkinliği artmaya başlamıştır. İran'ın Irak'ta gücü arttıkça hem Irak'ta hem de Orta Doğu bölgesinde sınırlandırılmak istenmiş ve İran'a karşı “İbrahim anlaşmaları” gibi birbirlerine düşman olan Araplar ve İsrail gibi devletlerin ittifaklar yapması ile sonuçlanmıştır (Karan, 2021).

KAYNAKLAR

- Abbas, Z. (2013). *Irak'ta Şii Merciliğinin Siyasi Rolü*. Önsöz Yayıncılık.
- Abu-Kamer, K. (2021). *The Iranian Interventionist Policies in Iraq between 2003 to 2020* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Acar, M. (2018). *Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Bölgesel Güvenliğe Yansıması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahmadian, H. (2018, Ekim 24). *How Iran won a face-off with the US in Iraq*. Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/opinions/2018/10/24/how-iran-won-a-face-off-with-the-us-in-iraq>
- Ahmed, H. (2018, Ekim 17). *The fight for Iraq's presidency: What happened on October 2?* Rudaw. <https://www.rudaw.net/english/opinion/17102018>
- Ahmed, Z. (2022). *Iraqi Kurds and Iran: A New Era of Relations* [Analiz]. Al Sharq Strategic Research. <https://research.sharqforum.org/2022/06/22/iraqi-kurds-and-iran/>
- Akbulut, M. (2017). *Mahmud Ahmedinejad Dönemi İran-ABD Dış Politikası (2005-2013)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akçay, E. Y. (2013). The Effects of the Iran-Iraq War in the Region. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), Article 3.
- Alaca, M. (2019, Ocak 31). *Irak Başbakanı'nın 100 günlük karnesi*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irak-basbakaninin-100-gunluk-karnesi/1380174>
- Alaca, M. (2021, Mart 26). *İran yanlısı milisler Irak Başbakanı Kazimi'yi neden hedef alıyor?* Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-yanlisi-milisler-irak-basbakani-kazimi-yi-neden-hedef-aliyor/2188931>
- Alaca, M., & Çalışkan, S. (2020). *Irak'ta Ketaib Hizbullah'a Yönelik Baskının Anlamı Ne?* [Analiz]. ORSAM. <https://www.orsam.org.tr/tr/irakta-ketaib-hizbullaha-yonelik-baskinin-anlami-ne/>
- Alagöz, B. (2013). *İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Etkili Bir Unsurlar Olarak Güvenlikleştirme Siyaseti: 2003 Irak Savaşı Sonrası İran'ın Basra Körfezi Politikası* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Alagöz, B., & Demirkıran, Y. (2020). Düzensiz Göç, Güvenlik ve Politika: İran ve Türkiye Örnekleri. *Ortadoğu Etütleri*, 12(1), Article 1.

- Aldroubi, M. (2020, Kasım 19). *Iraqi-Saudi Arar border is an 'investment gateway'*. The National.
<https://www.thenationalnews.com/world/mena/iraqi-saudi-arar-border-is-an-investment-gateway-1.1114286>
- Alıbabalu, S. S. (2021). *Türkiye ve İran'ın Suriye ve Irak Politikası: Neoklasik Realizm Çerçevesinde Bir Analiz* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Ali, O. (2017). *İran ve Barzani: Kötüleşen İlişkiler ve Kaçınılmaz Çatışma Riski* (Analiz 58). ORSAM.
- Alpargu, M. A. (2022). *Bir Merkez-Çevre İlişkisi: Hatemi ve Ahmedinejad Dönemleri İran'ın Karşılaştırmalı Analizi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alqurashi, Y. (2022). Irak'taki Siyasi Kriz: Necef ve Kum Arasındaki Velayet ve Merciiyet Çatışması (M. Ghafoor, Çev.). *İslam Düşünce Enstitüsü Uluslararası*, 1, 22.
- Al-Salhy, S. (2018, Ağustos 19). *Al-Faw peninsula: 30 years on and ghosts of the Iraq-Iran war remain*. Arab News. <https://www.arabnews.com/node/1358996/middle-east>
- Al-Sulami, M. (2019, Şubat 25). Iran's constitution at the heart of regime's aggressive policies. Arab News. <https://www.arabnews.com/node/1457836>
- Amberin, Z. (2022, Kasım 3). *Eski istihbarat şefi Lahur Talabani: Irak Kürdistanı'nda iç çatışma Türkiye ve İran'a müdahale alanı açar - Al-Monitor: Independent, trusted coverage of the Middle East*. Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/tr/originals/2022/11/ex-intel-chief-talabany-warns-iraqi-kurds-risk-civil-conflict-leaving-turkey-iran>
- Ametbek, D. (2017). İran Dış Politikasının Jeokültürel Kodları. *ANKASAM*, 1-75.
- Anadolu Ajansı. (2013, Nisan 8). *Irak İran uçağını aradı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irak-iran-ucagini-aradi/257408>
- Anadolu Ajansı. (2014, Şubat 25). *Irak-İran arasında silah anlaşması*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irak-iran-arasinda-silah-anlasmasi/179369>
- Anadolu Ajansı. (2017, Ekim 5). *Irak'ın İran ve Türkiye'ye açılan kapıları*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irakin-iran-ve-turkiyeye-acilan-kapilari/926566>
- Arab News. (2017, Eylül 19). *Israel sees benefits in independent Kurdistan: Experts*. Arab News. <https://www.arabnews.com/node/1163881/middle-east>
- Argnavani, F. (2008). *Emancipating Foreign Policy: Critical Theory and Islamic Republic of Iran's Foreign Policy*. 20(3), 1-26.

- Arı, T. (1991). *Basra Körfezi'nde Güç Dengesi 1978-1991* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arıboğan, D. Ü. (2019). *Uluslararası İlişkiler Düşüncesi -Tarihsel Gelişim*. İnkılap Kitabevi.
- Armaoğlu, F. (1999). *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995* (11. bs). Alkım Yayınevi.
- Arslan, I. (2017). Iran's Middle East Policy. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, Article 26.
- Asgary, R. (2015). *Rıza Şah Döneminde İran-Almanya Siyasal Kültürel İlişkileri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Askeroğlu, S. (2020, Mayıs 11). *İsrail'in yeni Suriye stratejisi: Aktif caydırıcılıktan önleyici saldırıya*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/israilin-yeni-suriye-stratejisi-aktif-caydiriciliktan-onleyici-saldiriya/1836611>
- Asl, N. K. (2009). *1979 Sonrası İran'ın Orta Doğu Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atmaca, G. (2010, Aralık 19). *Necef-Kum Arasındaki Tarihi Çekişme*. ORSAM-Ortadoğu Araştırmaları Merkezi. <https://www.orsam.org.tr/tr/necef-kum-arasindaki-tarihi-cekisme/>
- Aydın, A. (2021). *Dış Politikada Din Faktörü: İran'ın Devrim İhracı Politikası ve Şii Hilali Söylemi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Aydın, M. M. (2020). *İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politika Belirleme Süreci* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, N., & Şentürk, B. (2016). Ortadoğu'da Şattülarap'ın Önemi ve Şattülarap Üzerindeki Çekişmeler. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(28), Article 28. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.20614>
- Bağ, M. (2019, Kasım 29). *Irak'ta hükümet karşıtı gösterilerde ölenlerin sayısı 400'ü aştı*. euronews. <https://tr.euronews.com/2019/11/29/irak-hukumet-karsiti-gosterilerde-olu-sayisi-400-asti-gostericilerin-iran-a-ofkesi-artiyor>
- Balcı, Ç. (2018). *İran İslam Cumhuriyeti'nde İstihbarat Yapılanması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü.
- Balcı, Ç., & Aslanlı, K. (2022). *İkinci Karabağ Savaşı ve İran: Stratejik İletişim Perspektifi* [Analiz]. İRAM. <https://iramcenter.org/2-karabag-savasi-ve-iran-stratejik-iletisim-perspektifi/>

- Balcı, O. (2023). Tehdit Dengesi Teorisi Perspektifinden Yunanistan'ın Türkiye'ye Yönelik Tehdit Algısı: 2018-2020 Döneminde Doğu Akdeniz'de Türk-Yunan Rekabeti. *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, 3(2), Article 2.
- Baram, A. (2000). Saddam Husayn Between His Power Base And The International Community. *Middle East Review of International Affairs*, 4(4).
https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria00_baa01.html
- Başaran, D. (2017). Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), Article 2.
- BBC. (2014, Ağustos 11). *Irak'ta Şiilerden Maliki'ye alternatif başbakan adayı*. BBC News Türkçe.
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/08/140811_irak_mahkeme
- BBC. (2017a, Ocak 9). Rafsancani: Pragmatik muhafazakâr. *BBC News Türkçe*.
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-38551651>
- BBC. (2017b, Ekim 25). Bağımsızlık referandumunun sonuçlarını askıya alan IKBY'den “ateşkes” çağrısı. *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41744465>
- BBC. (2018, Mayıs 18). Irak'ta seçimin ardından hangi ihtimaller konuşuluyor? *BBC News Türkçe*.
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44153278>
- BBC. (2020, Ocak 3). *Haşdi Şabi: ABD'nin hedef aldığı İran destekli Şii örgüt*. BBC News Türkçe.
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37778936>
- BBC. (2021, Temmuz 27). ABD'nin muharip askerleri yıl sonuna kadar Irak'tan çekilecek. *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57979136>
- BBC Türkçe. (2006, Ekim 4). *S. Arabistan- Irak sınırına “duvar”*. BBC News Türkçe.
https://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/10/printable/061004_saudi_fence.shtml
- Beheshti, M., Ebn Torab, M., & Sadjadi, S. H. (2020). Principles of Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran from the Perspective of the Constitution. *Nameh Elahiyat*, 12(49), 1-18.
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük Satranç Tahtası*. İnkılap Kitabevi.
- Bulut, G. (2019). *Bosna Hersek'te İç Savaş Sonrası AB'nin Yeniden Yapılandırma Çalışmaları: Sosyal İnşacı Bir Değerlendirme* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Enstitüsü.
- Bulut, H. İ., & Gül, Ö. (2005). İmamiyye Şia'sında İlmu'l İmam İnancı. *Marife Dergisi*, 5(1), 77-93.

- Buran, B. (2021). *Tehdit ve Yetersiz Dengeleme: Ahmedinejad Dönemi Türkiye'nin İran Politikasının Neoklasik Realist Analizi(2005-2013)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tobb Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Büyükkara, M. A. (2017). *Lübnan Tecrübesi Işığında Ayetullah Sistani ve Necef Havzasının Geleceği* [Analiz]. ORSAM. <https://orsam.org.tr/tr/lubnan-tecrubesi-isiginda-ayetullah-sistani-ve-necef-havzasinin-gelecegi/>
- Caner, D. (2019). *İran-Irak Yakınlaşmasında Cezayir Anlaşması Faktörü—İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi* [Analiz]. İRAM. <https://iramcenter.org/iran-irak-yakinlasmasinda-cezayir-anlasmasi-faktoru-1357>
- Carnahan, M. M. (Direktör). (2020). *Musul*. <https://www.imagenationabudhabi.com/movies/mosul/>
- Caves, J. (2019, Nisan 1). *Supreme National Security Council of Iran*. The Iran Primer. <https://iranprimer.usip.org/blog/2019/apr/01/supreme-national-security-council-iran>
- Coakley, R. W. (1990). *The Persian Corridor as a route for aid to the USSR*. Center of Military History, U.S. Army.
- Çakırtaş, H. (2018). *İran-Irak Savaşı(1980-1988)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Çeçen, H. (2019). *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*. Legal Yayıncılık.
- Çelik, M. H. (2019). *İnşacı Kuram Çerçevesinde İran'ın "Şii Hilali" Oluşturma Söyleminin İncelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü.
- Çomarlı, E., & Türkman, S. (2020). İran ve Suudi Arabistan'ın Dış Politika Anlayışları ve Güç Mücadelesine Genel Bir Bakış. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), Article 1.
- Çökenoğlu, T. (2020). *Kazimi'nin Ketaib Hizbullah Operasyonu ve Sonrası—İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi* [Analiz]. İRAM. <https://iramcenter.org/kaziminin-ketaib-hizbullah-operasyonu-ve-sonrasi-192>
- Daban, C. (2017). Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmaların Yönteme Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, Article 27.

- Daban, E. Z., & Daban, C. (2018). Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası: Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali ve ABD'nin Irak'a Müdahalesi. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), Article 1.
- Dadpay, A., & Azodi, S. (2020, Eylül 23). How the Iranian air force turned the tide of the Iran-Iraq war in 1980. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/how-the-iranian-air-force-turned-the-tide-of-the-iran-iraq-war-in-1980/>
- Davar, F. (2020). *The Diplomat King: The Shah's Foreign Policy*. <https://iranwire.com/en/features/67359/>
- Dereli, H. (2010). *Hatemi Dönemi İran Dış Politikasında Karar Alma Süreci(1997-2005)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Dışişleri Bakanlığı. (2005, Aralık 15). No:189—15 Aralık 2005, Irak'ta Genel Seçimler hk. / T.C. Dışişleri Bakanlığı. Dışişleri Bakanlığı. https://www.mfa.gov.tr/no_189---15-aralik-2005_-irak_ta-genel-secimler-hk_.tr.mfa
- Diñçer, M. (2004). *Uluslararası İlişkiler Teorilerinde Güç Olgusu* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dingil, H. (2021). *Irak Başbakanı Mustafa Kazımî'ye Suikast Girişimi—İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi* [Analiz]. İRAM. <https://iramcenter.org/irak-basbakani-mustafa-kazimiye-suikast-girisimi-623>
- Doğan, S. (2022). *Siyasi İstikrarsızlıklar Ülkesi Irak (2)* [Analiz]. İNSAMER. <http://www.insamer.com/tr/siyasi-istikrarsizliklar-ulkesi-irak-2.html>
- Doğan, S. (2017, Mart 23). Uluslararası Güvenlik Teorileri: Realizm. *Medium*. <https://medium.com/@srcndgn/uluslararar%C4%B1-g%C3%BCvenlik-teorileri-realizm-f21cdb06e99d>
- Duman, B. (2022). Irak'ta Hükümet Krizi Nereye Gidiyor? *Kriter Dergi*, 7(68). <https://kriterdergi.com/dis-politika/irakta-hukumet-krizi-nereye-gidiyor>
- Duman, B. (2021, Ocak 5). PKK'nın Irak'taki yeni stratejisi. *Fikir Turu*. <https://fikirturu.com/jeo-strateji/pkknin-iraktaki-yeni-stratejisi/>
- Dundar, E. (2021). Haşimi Rafsancani'nin Hatıratı Işığında İran İslam Devrimi. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, Article 7.

- Dursun, A. (2019, Nisan 10). *İran'da güvenlik, siyaset ve ekonominin merkezindeki güç: Devrim Muhafızları Ordusu*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-guvenlik-siyaset-ve-ekonominin-merkezindeki-guc-devrim-muhafizlari-ordusu-/1447800>
- Dursun, A. (2021). *İran'da cumhurbaşkanlığı seçimleri için aday olmak isteyen 592 kişiden sadece 7'si adaylık izni aldı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-cumhurbaskanligi-secimleri-icin-aday-olmak-isteyen-592-kisiden-sadece-7si-adaylik-izni-aldi/2253215>
- Duvar, G. (2017, Ekim 15). *Kasım Süleymani, kriz diplomasisi için Erbil'de* [Text]. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2017/10/15/kasim-suleymani-barzaniyle-gorusmeye-gitti>; Gazete Duvar. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2017/10/15/kasim-suleymani-barzaniyle-gorusmeye-gitti>
- Elhan, N. (2019). Pehleviler Dönemi'nde İran'da Ulus-Devlet: Milli Kimlik ve Geleneğin İcadı. *İran Çalışmaları Dergisi*, 3(2), Article 2. <https://doi.org/10.33201/iranian.630767>
- El-Hilo, M. (2022, Aralık 6). *Irak Başbakanı Sudani'nin İran Ziyareti*. İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/irak-basbakani-sudaninin-iran-ziyareti/>
- Elton, D. (2022). Iran-Irak War. İçinde M. Ashtiany & M. Moazami (Ed.), *Encyclopaedia Iranica Online*. Brill.
- Encyclopaedia Iranica. (2002). *Gulf War and Persia* (L. Potter, Ed.). <https://iranicaonline.org>
- Erdal, İ. (2012). Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı. *Karadeniz Araştırmaları*, 34(34), Article 34.
- Erkmen, S. (2000). I. Körfez Savaşı Sonrası İran-Irak İlişkileri. *Avrasya Dosyası Irak Özel Sayısı*, 6(3), 193-218.
- Ertan, B. K. (2021, Mayıs 20). *İran'ın Future Bank Davası Devam Ediyor—İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi*. İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/iranin-future-bank-davasi-devam-ediyor-498>
- Euronews. (2021). *İran lideri Hamaney'den Dışişleri Bakanı Zarif'in sözlerine eleştiri: "Çok büyük hata"* | Euronews. <https://tr.euronews.com/2021/05/02/iran-lideri-hamaney-den-d-sisleri-bakan-zarif-in-sozlerine-elestiri-cok-buyuk-hata>
- Ezzulddin, M. O. (2014). *2003-2010 Yılları Arasında İran'ın Amerikan İşgali Altındaki Irak'a Yönelik Politikası Jeopolitik Değişimler Hakkında Bir Çalışma* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Fadı, H. (2008, Ağustos 1). *Mukteda es-Sadr Fenomeni: Irak Siyasetindeki Anahtar Güç - Halil Fadl*. HAKSÖZ OKULU. <https://www.haksozhaber.net/okul/mukteda-es-sadr-fenomeni-irak-siyasetindeki-anahtar-guc-5590yy.htm>
- Fanıd, N. (2015). İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 283-296.
- Farzam, R. (2020). *İran Dış Politikasında Devrim Muhafızları Ordusunun Artan Etkisi [Analiz]*. İRAM.
- Fawcett, L. (2016). Alliances and Regionalism in the Middle East. İçinde *International Relations of the Middle East* (4., ss. 196-217). Oxford University Press.
- Ferretti, M. (1990). The Iran-Iraq War: United Nations Resolution of Armed Conflict. *Villanova Law Review*, 35(1), 196-252.
- Finer, J., & Fekeiki, O. (2005, Ağustos 3). Iraq to Build Airport With Help From Iran. *Washington Post*.
<https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2005/08/03/iraq-to-build-airport-with-help-from-iran/a5c685b5-e7ad-4a9b-82da-d218e3730c51/>
- Firouzaşadi, D. (2008). *Critical Theory: A Framework for the Analysis of Foreign Policy* □□□□□□□□□□: □□□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□. 3(2), 125-161.
- Gedikli, G. F. (2014). *Iranian Foreign Policy in the 2000s: A Neo-realist Perspective* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göktaş, K. (2014). *İran Dış Politikasında Mahmut Ahmedinejad Dönemi (2005-2012)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Griffiths, M., Roach, S. C., & Salamon, M. S. (2011). *Uluslararası İlişkilerde Temel Düşünürler ve Teoriler* (Cesran, Çev.; 2.). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gürel, N. (2019). *İran'ın Körfez Politikasının Analizi: Hatemi ve Ahmedinejad Dönemleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü.
- Gürktaş, B. (2007). *Bölgesel Bir Güç Olarak İran'ın Jeopolitik Konumu* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Gürler, R. T. (2016). *Şii Aktörlerin Irak Politikasındaki Yeri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Güven, N. (2020). *Güvenlik Çıkarları Bağlamında Rusya'nın Suriye Krizine İlişkin Politikaları (2011-2016)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Hafeziniya, M. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*. İraniyat Yayınları.
- Haghighi, J., & Ketabi, A. (2020). چارچوبی ارائه اسلامی انقلاب از پس مستقل خارجی سیاست به گذار پیامدهای واکاوی. *Islamic Revolution Research*, 8(31), 125-149.
- Haghighi, A. (2018). *İran İslam Devrimi ve Değişen İran Dış Politikası* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hajjarian, S. (2005). *Saeed Hajjarian ve İran İstihbarat Bakanlığının Kuruluşu*. İsna.ir.
<https://www.isna.ir/news/8406-06501> اطلاعات-وزیر-اگر-حجاریان-سعید-روایت-به-اطلاعات-وزارت-تشکیل
- Hasan, M., & Aydoğan, B. (2022, Ağustos 11). *Irak'taki Kürdistan Sosyalist Demokrat Partisi: Sadr, Kum ve Necef Şiiliğini ayırma mücadelesi veriyor*. Anadolu Ajansı.
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iraktaki-kurdistan-sosyalist-demokrat-partisi-sadr-kum-ve-necef-siiliginin-ayirma-mucadelesi-veriyor/2659409>
- Hatemi, H. (1980). *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*. Çağrı Yayınları.
- Hickey, S. (2022, Şubat 16). *China and Iran, An Unlikely Constructive Role*. Center for Arms Control and Non-Proliferation. <https://armscontrolcenter.org/china-and-iran-an-unlikely-constructive-role/>
- IAEA. (2020). *Verification and monitoring in the Islamic Republic of Iran in light of United Nations Security Council resolution 2231 (2015) (GOV/2020/51)*. International Atomic Energy Agency.
- INA. (2023, Ocak 4). <https://www.ina.iq/174771--2022.html> 2022. Iraq News Agency.
- Iran President. (2019, Mart 12). *Treaty Concerning the State Frontier and Neighbourly Relations of Iran and Iraq"/ Stressing dredging Shatt al-Arab/ Appreciating Iraq's decision not to join sanctions against Iran*. Iran President. <https://www.president.ir/EN/108694>
- IRNA. (2012, Ekim 3). *Development of Iran-Iraq defense ties will contribute to regional peace, stability: Iraqi premier*. IRNA English; IRNA English. <https://en.irna.ir/news/80353957/Development-of-Iran-Iraq-defense-ties-will-contribute-to-regional>
- İnat, K. (2006). Irak 2005. *Ortadoğu Yıllığı 2005*, 53-78.
- İsnaNews. (2021). *İran Milli Güvenlik Yüksek Kurulu'nun Karar Alma Sistemi*. Iranian Students News Agency. <https://www.isna.ir/news/1400120201225> در-گیری-تصمیم-مرجع-ملی-امنیت-عالی-شورای
 زندانیان-درباره-است-مذاکرات

- İşyar, G., & Kaderli, D. T. (2021). Ortadoğu Politikaları Bağlamında Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Temel Bileşenleri ve Dinamikleri. *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40(1), 37-53.
- Kalbizada, E. H., & Хашим, К. Э. (2022). Pragmatism In Iran's Foreign Policy and Relations With Armenia. *History, Archeology and Ethnography of the Caucasus*, 18(3), Article 3.
<https://doi.org/10.32653/CH183679-693>
- Karaalp, H. (2022, Aralık 8). *Irak, yeni "Sınır Muhafızları Gücü" oluşturacak*. Anadolu Ajansı.
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irak-yeni-sinir-muhafizlari-gucu-olusturacak/2758767>
- Karan, C. (2021, Mart 3). "İsrail gücünü artık İbrahim anlaşmalarından alıyor, reel politik Ankara'ya İbrahim Anlaşmaları blogunu dikte ediyor". Sputnik Türkiye.
<https://sputniknews.com.tr/20210303/israil-gucunu-artik-ibrahim-anlasmalarindan-aliyor-reel-politik-ankaraya-ibrahim-anlasmalari-1043955316.html>
- Karaoğlu, O. (2021). *Şiiliğin İran Dış Politikasına Etkileri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karavelioğlu, F. (2009). *Körfez Savaşlarının Çevreye Etkisi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karim, U. (2017). *İran-Pakistan İlişkilerinin Son Durumu* [Analiz]. İRAM.
- Karnap, A., & Çağla, C. (2022). İran ve Güvenikleştirme Politikaları: Ayetullah Humeyni Dönemi (1979-1989). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 77(3), Article 3.
<https://doi.org/10.33630/ausbf.1128917>
- Katzman, K. (2007). *Iran's Influence in Iraq-CRS Report for Congress* (Analiz RS22323). USA Library of Congress.
- Kaya, S. (2022). Baltık Ülkelerinin Batı Yöneliminin Tehdit Dengesi Kuramı Bağlamında Analizi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 18(43), Article 43. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjtj.1202070>
- Kemal, T. (2017, Ocak 30). *İran, 'Devrim Muhafızları Devleti'ne dönüşebilir*. Anadolu Ajansı.
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iran-devrim-muhafizlari-devletine-donusebilir/737775>
- Keneş, B. (2011). *İran Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim (1979-2011)* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Keneş, B. (2013). *İran Siyasetinin İç Yüzü*. Timaş Yayınları.

- Keskin, A. (2015, Ekim 15). İran'ın Kuzey Irak Politikası: İran ve Iraklı Kürtler. *Omran Stratejik Araştırmalar Merkezi*.
<http://tr.omrandirasat.org/yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/makaleler/iran%E2%80%99in-kuzey-irak-politikasi-iran-ve-irakli-kurtler.html>
- Khamenei.ir. (2021, Mayıs 2). *Hamaney'in Halka Konuşması*. www.khamenei.ir.
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=47776>
- Kılıç, M., Gök, M., & Keskin, G. F. (2018). Kuruluşundan Günümüze Irak'ın Şii Milis Gücü Haşdi Şabi. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, 2(1), Article 1.
- Kılıç, R. (2000). Osmanlı-İran Arasında Kasr-I Şirin Barış Antlaşması (1639). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 265-283.
- Kılıçkaya, B. (2003, Aralık 12). *Hatemi: Laiklik ve demokrasi İslam'la Çelişmez*. NTV.
<http://arsiv.ntv.com.tr/news/247776.asp>
- Kılınç, A. (2008). İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1), Article 1.
- Kifner, J. (1984, Aralık 16). Iran: Obsessed With Martyrdom. *The New York Times*.
<https://www.nytimes.com/1984/12/16/magazine/iran-obsessed-with-martyrdom.html>
- Kiraz, E. (2019). *İran İslam Cumhuriyeti'nin Stratejik Kültürü ve Dış Politikası* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Kiraz, S. (2014). Sosyal İnşacılık Yaklaşımı. İçinde M. Şahin & O. Şen (Ed.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri-Temel Kavramlar*. Kripto Kitaplar.
- Kittleston, S. (2022, Aralık 1). *Iran-linked militia in Iraq threatens Saudi Arabia as Iraqi PM visits Tehran*. Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/originals/2022/12/iran-linked-militia-iraq-threatens-saudi-arabia-iraqi-pm-visits-tehran>
- Knutsen, T. (2015). *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi* (M. Özyay, Çev.; 2.Baskı). Açılım Kitap.
- Koca, N. (2020). İran Devrim Muhafızları: İran'ın siyasi düalizminde yeri ve etkisi nedir? *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(4), Article 4.
<https://doi.org/10.16953/deusosbil.770507>
- Koca, S. M. (2011). *Ortadoğu Alt Sisteminde İran Dış Politikası* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koç, M. (2017). *İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-I Devrim Rehberliği* [Analiz]. İRAM.

- Kolasi, K. (2013). Soğuk Savaş'ın Barışçıl Olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(2), Article 02. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002283
- Kolsuz, K. (2017). Mezhep ve Kimlik Bağlamında Ortadoğu'da İran'ın Güç ve Güvenlik Politikaları. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), Article 2.
- Kökçam, S. (2022, Haziran 29). *Güney komşumuz Irak istikrarı arıyor*. TRT Haber. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/guney-komsumuz-irak-istikrari-ariyor-691310.html>
- Köse, H. H. (2015). Şii Grupların Irak Siyasetine Etkisi: 2003-2012 Dönemi. *The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies*, 1(2), Article 2. <https://doi.org/10.21085/jemsos.36212>
- Kurşun, M. (2016, Şubat 24). “PKK/PYD, İran'ın Kürt düşmanlığı siyasetinin bölgedeki temsilcisidir”. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pkk-pyd-iranin-kurt-dusmanligi-siyasetinin-bolgedeki-temsilcisidir/526411>
- Kurşun, M. (2020, Temmuz 21). *Hamaney: İran'ın hiçbir zaman Irak'ın iç işlerine karışma gibi bir niyeti olmamıştır*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hamaney-iranin-hicbir-zaman-irakin-ic-islerine-karisma-gibi-bir-niyeti-olmamistir/1917985>
- Kurşun, M. (2021, Ağustos 21). *İranlı uzmanlar, yeni Cumhurbaşkanı Reisi'nin dış politikasını değerlendirdi*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranli-uzmanlar-yeni-cumhurbaskani-reisinin-dis-politikasini-degerlendirdi/2342076>
- Kurşun, M., & Erdem, Ö. (2014, Haziran 13). *Sistani'den IŞİD'e karşı cihad emri*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sistani-den-iside-karsi-cihad-emri/151443>
- Küçük, M. (2017). Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık. İçinde R. Gözen (Ed.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (4.). İletişim Yayınları.
- Loui, H. K. (2018, Haziran 5). *Velayet-i Fakih'in jeopolitik mühendisliğine karşı Necef ekolü*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/velayet-i-fakih-in-jeopolitik-muhendisligine-karsi-necef-ekolu/1165137>
- Loui, H. K. (2020, Haziran 10). *İran'ın çift başlı askeri sisteminde çatlak işaretleri*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iranin-cift-basli-askeri-sisteminde-catlak-isaretleri/1871830>
- Mahmutoğlu, Y. (2016). İslâm Hukukunun Kazuistik Yapısı Üzerine. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(1), Article 1.

- Majidyar, A. (2017, Şubat 13). *President Masum Defends Presence of Notorious Iranian Commander on Iraqi Soil*. Middle East Institute. <https://www.mei.edu/publications/president-masum-defends-presence-notorious-iranian-commander-iraqi-soil>
- Mammadov, H. (2017). Körfez’de Suudi Arabistan-İran İşbirliği Üzerinden ABD’nin Güvenlik Politikası: “Çifte Sütun” Politikası. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4(2), Article 2. <https://doi.org/10.26513/tocd.309830>
- Mehr News. (2023, Ocak 3). *Lübnanlı uzmandan “General Süleymani” yorumu*. Mehr News Agency; Mehr News Agency. <https://tr.mehrnews.com/news/1906789/Lübnanlı-uzmandan-General-Süleymani-yorumu>
- امور خارجه وزارت وظایف قانون (İran Dışişleri Bakanlığı Görevleri Hakkında Kanun), (1364). <https://mfa.gov.ir/files/mfa/files/laws%20mfa.pdf>
- MİT. (t.y.). *Milli İstihbarat Teşkilatı—İstihbarat Oluşumu*. Milli İstihbarat Teşkilatı Başkanlığı. <https://www.mit.gov.tr/isth-olusum.html>
- Mizannews. (2016). *İran Askeri Üniversiteleri*. Mizannews. <https://www.mizan.news/306211>
- Mohialdeen, H. (2019). Geçmişten Günümüze İran’ın Irak Kürtleriyle İlişkileri ve Bağımsızlık Referandumuna Yaklaşımı. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 3(2), Article 2.
- Montazer. (2018). *Shiite groups and currents in Iraq*. Shia Studies. <http://shiastudies.com/fa/%DA%AF%D8%B1%D9%88%D9%87%D9%87%D8%A7-%D8%AC%D8%B1%DB%8C%D8%A7%D9%86%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%B4%DB%8C%D8%B9%D9%87-%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82/>
- Morris, L. (2014, Haziran 27). Iraq cobbling together makeshift air force to fight ISIS. *Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/2014/06/27/be172f43-cf98-4677-8e6d-4d64a5ae5e1d_story.html
- NSA Archive. (1983a). *Foreign Broadcast Information Service Transcription. “IRNA Reports Iraqi Regime Using Chemical Weapons to Stop Val-Fajr IV,” October 22, 1983* (23). NSA. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB82/iraq23.pdf>
- NSA Archive. (1983b). *Shaking Hands with Saddam Hussein: The U.S. Tilts toward Iraq, 1980-1984*. National Security Archive Electronic Briefing Book No. 82 (25). NSA. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB82/iraq25.pdf>
- NTV. (2002, Eylül 1). *Irak’tan İran’a soğuk mesaj*. NTV. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/173014.asp>

- NTV. (2010, Kasım 12). *Obama 'ya rağmen yine "Celal Amca"*. NTV.
https://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/obamaya-ragmen-yine-celal-amca,oSGmZFpTrUOiLCqhR-g_EA
- NTV. (2015, Ocak 16). *Suudi Arabistan IŞİD'e karşı bin kilometrelik duvar örecektir*.
<https://www.ntv.com.tr/dunya/iside-karsi-bin-kilometrelik-duvar,N3ANiiwwcUutCRx6d0b4pQ>
- Okuduci, İ. (2018a, Şubat 20). *İran İKBY'ye açılan sınır kapılarını artıracak*. Anadolu Ajansı.
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-ikbyye-acilan-sinir-kapilarini-iki-katina-cikarmaya-hazirlaniyor-/1068523>
- Okuduci, İ. (2018b, Ağustos 9). *Irak'ın devasa petrol rezervleri*. Anadolu Ajansı.
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irakin-devasa-petrol-rezervleri-/1226468>
- Okuduci, İ. (2020, Şubat 10). *Talabani'den sonra KYB'de oğul Bafil ve yeğen Lahur dönemi*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/talabaniden-sonra-kybde-ogul-bafil-ve-yegen-lahur-donemi-/1738330>
- Okumuş, Ö. (1980). *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*. Kayihan Yayınları.
- Okyar, O. (2018). Temmuz Çıkmazı: İran ve Türkiye Darbe Girişimlerinin Değerlendirilmesi. *KARTEPE ZİRVESİ 2017 ULUSLARARASI 15 TEMMUZ VE DARBELER KÜRESEL ETKİLER, MEDYA VEDEMOKRASİ SEMPOZYUMU TEBLİĞLER KİTABI*, 2., 515-536.
- Ortaylı, İ. (Direktör). (2023, Ocak 12). *Kürdistan'ın Varlığı İsrail İçin Bir Güvencedir*.
- Ozan, E. (2014). Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkiler Disiplininin Doğuşu Üzerine Bir Değerlendirme. *Gazi Akademik Bakış*, 7(14), Article 14. <https://doi.org/10.19060/gav.27829>
- Öğün, B. (2020). *Yapısal Realizm ve Dış Politika: Sistem Düzeyinde Türkiye'nin Genel Davranış Eğilimleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz, M. (1998). Humus. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 18, ss. 369-370). Türkiye Diyanet Vakfı.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/humus--ganimet>
- Özalp, O. N. (2013). Uluslararası İlişkiler Bağlamında Ortadoğu'da Büyük Güç Politikalarını Açıklamaya Yönelik Bazı Kuramsal Yaklaşımlar. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 48, Article 48.
- Özçelik, M., & Akyol, M. A. (2022, Eylül 3). RÖPORTAJ | "Bugün Irak'ta yaşanan sorunların temelinde İran'ın Irak üzerinde kurduğu hegemonya var". *Serbestiyet*. <https://serbestiyet.com/serbestiyet->

in-english/roportaj-bugun-irakta-yasanan-sorunlarin-temelinde-iranin-irak-uzerinde-kurdugu-hegemonya-var-102497/

- Özdemir, D. M. (2016). *Karar Verme Teorileri Bağlamında Soğuk Savaş Sonrası Dönemde İran Dış Politikası* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Öztürk, M. (2005). 1979 İran Devriminin Bölge ve Dünya Dengeleri Üzerindeki Tesirleri. *Ortadoğu Araştırma Dergisi*, 3(1), 1-19.
- Palabıyık, M. S. (2016). Sadabad Paktı (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme. *Ortadoğu Etütleri*, 2(1), Article 1.
- PearlStaff, D. (1998, Nisan 29). *Flown to Iran for Safekeeping in 1991, Iraq's Best Planes Are Going Nowhere*. WSJ. <https://www.wsj.com/articles/SB893731313729151000>
- Philipp, P. (2004, Ağustos 9). *Tahran-Bağdat arasında ipler geriliyor*. <https://www.dw.com/tr/tahran-ba%C4%9Fdat-aras%C4%B1nda-ipler-geriliyor/a-2526189>
- Phillips, J. (1998). *Press Iran's Khatami to Follow Words With Deeds* [Analiz]. The Heritage Foundation. <https://www.heritage.org/middle-east/report/press-irans-khatami-follow-words-deeds-1>
- Polat, F. (2016). “*Arap Baharı*” Sonrası Orta Doğu'da Kurulan İttifaklar: Suriye, Yemen, Libya Örneği (2011-2015) [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü.
- Pulat, A. (2017). Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014. *İran Çalışmaları Dergisi*, 1(2), Article 2. <https://doi.org/10.33201/iranian.381131>
- Qamruddin. (1988). *Foreign Policy of Iran Under Mohammad Reza Shah* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Centre of West Asian Studies Aligarh Muslim University.
- Qurbani, A. (2022, Ekim 15). *Berham Salih kurban mı yoksa başarısız mı?* Rudaw. <https://www.rudaw.net/turkish/opinion/15102022>
- RadioFreeEurope. (2002, Eylül 23). Iran Report: September 23, 2002. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. <https://www.rferl.org/a/1342798.html>
- RadioFreeEurope. (2003, Mart 10). Iran Report: March 10, 2003. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. <https://www.rferl.org/a/1342723.html>
- Rashadizadeh, S. (2016). *The memoirs of pilots about the operation “Kaman 99” and some other air operations*. Oral History. <http://oral-history.ir/?page=post&id=6683/>

- Riedel, B. (2019, Ocak 24). What Iran's revolution meant for Iraq. *Brookings*.
<https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/what-irans-revolution-meant-for-iraq/>
- Rudaw. (2021, Şubat 9). *İran, Irak'taki ajanlarını ABD'ye karşı nasıl kullanıyor?*
<https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/iraq/09022021>
- Rudaw. (2022a, Mart 31). *Kuzey Irak Bölgesi ve Irak'ın nüfusu*. Rudaw.Net.
<https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/iraq/310320221>
- Rudaw. (2022b, Ağustos 27). *HKN Energy yöneticisi: Tahran, Kürdistan gazının Türkiye'ye ihracatını tehdit görüyor*. <https://www.rudaw.net/turkish/interview/27082022>
- Rudaw. (2022c, Ekim 17). *Irak'ın yeni Cumhurbaşkanı Latif Reşid göreve başladı*. Rudaw.
<https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/iraq/17102022>
- Rustamov, R. (2004). *İran'da İslam, Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salman, H. D. (2017). *Irak'ta Petrol Endüstrisi, Ticareti ve Taşımacılığı(CBS ile)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sander, O. (2015). *Siyasi Tarih 1918-1994* (25.). İmge Kitabevi.
- Sandıklı, A., & Kaya, E. (2013). Barış Kavramına Teorik Yaklaşımlar ve Küresel Yönetişim. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, 12(23), 59-79.
- Sanyürek, M. B. (2018). Devrim Sonrası İran Dış Politikası. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 86, 198-218.
- Saraç, Y. E., & Sönmez, M. E. (2020). İran Jeopolitiğinde Üç Öğe: Hazar, Basra, Şii Hilal. *İKSAD, Fârâbi Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-II*, 703-732.
- Sarı, İ. (2017a). *İran ve Irak Savunma İş Birliği Anlaşması İmzalandı—İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi* [Analiz]. İRAM. <https://iramcenter.org/iran-ve-irak-savunma-is-birligi-anlasmasi-imzaladi-960>
- Sarı, İ. (2021). Iran's New Iraq Policy After Saddam: From Sociological Dynamics to Political Realities. *İran Çalışmaları Dergisi*, 5(2), Article 2. <https://doi.org/10.33201/iranian.1009337>
- Sarı, İ. (2017b, Ocak 11). *Rafsanjani'nin İran'ı*. İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi.
<https://iramcenter.org/rafsanjani-nin-iran-i/>

- Sarıkaya, Y. (2021). İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü. *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(7), 84-103.
- Semin, A. (2022, Aralık 14). *Irak'ta yeni kurulacak hükümet başarılı olabilir mi?* Gzt; Gzt.
<https://www.gzt.com/gercek-hayat/irakta-yeni-kurulacak-hukumet-basarili-olabilir-mi-3709797>
- Serdar, İ. (2015). Neorealizm, Neoliberalizm, Konstruktivizm ve İngiliz Okulu Modellerinde Uluslararası Sistemsel Değişikliklere Bakış. *The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies*, 1(1), Article 1. <https://doi.org/10.21085/jemsos.40622>
- SETA. (2013). *Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu* (Irak'ta Siyasi Aktörler) [Analiz]. SETA.
- Shafaq News. (2020, Eylül 24). *Al-Kadhimi directs to close all PMF offices at airports—Shafaq News*.
Shafaq News. <https://shafaq.com/en/Iraq-News/Al-Kadhimi-directs-to-close-all-PMF-offices-at-airports>
- shora-gc.ir. (t.y.). *Uzmanlar Meclisi Seçim Yasası* (World). Shora-gc; نگیهان شورای رسانی اطلاع پایگاه -
shora-gc.ir. <http://www.shora-gc.ir/fa/news/5922>
- Simpson, J. (2021). 34. yılında Halepçe katliamı: Saddam Hüseyin neden Kürtlere karşı kimyasal silah kullandı? *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56414221>
- Sinaee, M. (2022, Şubat 21). *Iran Spokesman: Nuclear Policy Set By National Security Council*. Iran International. <https://www.iranintl.com/en/202202219963>
- Sindi, S. F. (2020a, Mayıs 3). *Serbest Ferhan Sindi | Irak Kürdistan Bölgesi bölünüyor mu? KDP ile KYB'nin son rekabeti*. Independent Türkçe.
<https://www.indyturk.com/node/172806/t%C3%BCrkiyeden-sesler/irak-k%C3%BCrdistan-b%C3%B6lgesi-b%C3%B6l%C3%BCn%C3%BCyor-mu-kdp-ile-kyb%E2%80%99nin-son-rekabeti>
- Sindi, S. F. (2020b, Mayıs 19). *İran'ın Irak'taki Siyasi Hamleleri ve Haşdi Şabi'deki Ayrışma*. Independent Türkçe. <https://www.indyturk.com/node/182071/t%C3%BCrkiyeden-sesler/iran%E2%80%99C4%B1n-irak%E2%80%99taki-siyasi-hamleleri-ve-ha%C5%9Fdi-%C5%9Fabi%E2%80%99deki-ayr%C4%B1%C5%9Fma>
- Sindi, S. F. (2022a, Eylül 22). *Soğuk Savaş'taki dengeler ve İran-Irak harbinin etkileri*. Independent Türkçe. <https://www.indyturk.com/node/554751/t%C3%BCrki%C5%9Fyeden-sesler/so%C4%9Fuk-sava%C5%9Ftaki-dengeler-ve-i%C5%9Fran-irak-harbinin-etkileri>

- Sindi, S. F. (2022b, Aralık 29). *Irak Dinarı, İran Riyali ile birlikte yanıyor ve Bağdat, Tahran'ın ateşiyle alev alıyor*. Independent Türkçe. <https://www.indyturk.com/node/593061/d%C3%BCnyadan-sesler/irak-dinar%C4%B1-i-CC%87ran-riyali-ile-birlikte-yan%C4%B1yor-ve-ba%C4%9Fdat-tahran%C4%B1n>
- Sinkaya, B. (2010). İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi. *Ortadoğu Etütleri*, 2(2), 115-142.
- Sinkaya, B. (2013). *Amerikan Askerlerinin Çekilmesinden Sonra Irak-İran İlişkileri*. SETA.
- Sinkaya, B. (2015). Irak Kürtleri'nin İran ile İlişkileri: Netameli Bir İttifakın Sancılı Seyri. *Ortadoğu Analiz*, 7(66), 46-49.
- Sivrioğlu, U. T. (2015). İlk İslam Fetihleri ve Sasani Devletinin Çöküşü. *Turkish Studies*, 10(9), 389-428.
- Soltani, F., & Amiri, R. (2010). Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution. *Journal of Politics and Law*, 3(2).
- Soofizadeh, A. (2014). *Kaçar Döneminde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sputnik. (2020, Nisan 11). *Irak Hizbullahı: Hükümeti kurma görevinin, Süleymani suikastında parmağı olan Kazimi'ye verilmesi savaş ilanı*. Sputnik Türkiye. <https://sputniknews.com.tr/20200410/irak-hizbullahi-hukumeti-kurma-gorevinin-suleymani-suikastinda-parmagi-olan-kazimiye-verilmesi-1041801726.html>
- Stearns, S. (2012, Mart 29). *Amerika Suriye'ye Silah Sevkiyatını Önlemeye Çalışıyor*. VOA Türkçe. <https://www.voaturkce.com/a/amerika-suriyeye-silah-sevkiyatn-onlemeye-calyor-144897995/1206745.html>
- Süleymanoğlu, F. (2019). Bulut Karaçurlu Sehend'in Sosyo-Politik Düşünceleri Üzerine Notlar. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, Article 3.
- Şaban, N. (2021). *Suriye Deyr ez-Zor'da İran Etkisi* [Analiz]. ORSAM. <https://www.orsam.org.tr/tr/suriye-deyr-ez-zorda-iran-etkisi/>
- Şahin, M. (2006). Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller. *Akademik ORTA DOĞU*, 1(1), 38-54.
- Şarkul Avsat. (2021, Mayıs 6). *Eski Suriye Devlet Başkanı Yardımcısı Abdulhalim Haddam'ın günlükleri 6: Saddam ile Rafsancani arasında gizli barış mektuplaşmaları*. ŞARKUL AVSAT. <https://turkish.aawsat.com/home/article/2958736/eski-suriye-devlet-ba%C5%9Fkan%C4%B1->

yard%C4%B1mc%C4%B1s%C4%B1-abdulhalim-haddam%E2%80%99%C4%B1n-
g%C3%BCnl%C3%BCkleri-6-saddam

Şarkul Avsat. (2022, Mart 13). *İran Devrim Muhafızları Erbil'deki füze saldırısını üstlendi: İsrail'e ait stratejik hedefler vuruldu*. ŞARKUL AVSAT.

<https://turkish.aawsat.com/home/article/3528801/i%CC%87ran-devrim-muhaf%C4%B1zlar%C4%B1-erbil%E2%80%99deki-f%C3%BCze-sald%C4%B1r%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1-%C3%BCstlendi-i%CC%87srail%E2%80%99e-ait>

Şeker, Ş. (2021). İran ve Güney Kafkasya: Pragmatist Bir Dış Politika. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 1-14.

Şen, A. (2020). *İran'ın Şii Politikaları Bağlamında Ortadoğu'daki Vekâlet Savaşları: Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen Örneği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü.

Şen, G. (2017, Ekim 27). “İran'ın politikası kimlik değil jeopolitik temellere dayanıyor”. Sputnik Türkiye. <https://sputniknews.com.tr/20171027/iranin-politikasi-kimlik-degil-jeopolitik-temellere-dayaniyor-1030799558.html>

Şenbaş, D. (2017). Neorealizm ve İran Dış Politikası. İçinde S. Turan (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Temel Yaklaşımlar*. Transnational Press London.
https://www.academia.edu/39115662/Neorealizm_ve_%C4%B0ran_D%C4%B1%C5%9F_Politikas%C4%B1

Tabnaknews. (t.y.). *İran Milli Güvenlik Yüksek Konseyi*.

<https://www.tabnak.ir/fa/tags/6235/1/%D8%B4%D9%88%D8%B1%D8%A7%DB%8C-%D8%B9%D8%A7%D9%84%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D9%86%DB%8C%D8%AA-%D9%85%D9%84%DB%8C>

Taflioğlu, M. S. (2013a). II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme. *Journal of Turkish Studies*, 8(7), 631-644.

Taflioğlu, M. S. (2013b). İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı “Velayet-i Fakih”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(03), Article 03.
https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002288

Takeyh, R. (2009). *Gizli Devrimler Ülkesi İran*. Karakutu Yayınları.

- Tamer, C. (2022). *Sosyal İnşacılık Teorisi ve Güvenlikleştirme Yaklaşımı Çerçevesinde İran İslam Cumhuriyeti'nde Kimlik İnşası Süreci ve Mehdilik* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tasnim. (2017, Şubat). تسنیم خبرگزاری | Tasnim.
از-است-طبیعی-عراق-در-سلیمانی-سردار-حضور //www.tasnimnews.com/fa/news/1395/11/24/1325740/
مندیم-بهره-ایران-ای-مشاوره-و-تسلحاتی-حمایت
- Taş, E. N. (2022). *Devrim Sonrası Süreçte İran Siyasetinde İslam Devrimi Muhafızları Ordusunun Konumu ve Etkinliği*. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşkent, K. (2020, Mayıs 30). *İran İstihbarat Servisleri ve Çalışma Yöntemleri*. 21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/istihbarat-arastirmalari-merkezi/i-iran-i-stihbarat-servisleri-ve-calisma-yontemleri>
- Taştekin, F. (2021, Temmuz 17). *Kürdistan'daki kansız darbenin perde arkası*. Gazete Duvar; Gazete Duvar. <https://www.gazeteduvar.com.tr/kurdistandaki-kansiz-darbenin-perde-arkasi-makale-1528833>
- Tesnim. (2016, Haziran 7). *Irak Dışişleri Bakanı, Korgeneral Kasım Süleymani'nin Irak'ta Bulunmasını Savundu—Dünya haber—Tesnim Haber Ajansı*. Tesnim Haber Ajansı.
//www.tasnimnews.com/tr/news/2016/06/07/1098859/irak-dışişleri-bakanı-korgeneral-kasım-süleymani-nin-irak-ta-bulunmasını-savundu
- Tesnim. (2017, Ekim 5). *İran Ve Türkiye'nin İşbirliği İslam Dünyasının Yararına Olacaktır—İran haber—Tesnim Haber Ajansı*. Tesnim Haber Ajansı.
//www.tasnimnews.com/tr/news/2017/10/05/1537220/iran-ve-türkiye-nin-işbirliği-islam-dünyasının-yararına-olacaktır
- Tok, L. (2015). *İran'ın Kuzey Irak Politikası/İran ve Iraklı Kürtler* [Analiz]. Ümrân Derneği.
<http://tr.omrandirasat.org/yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/makaleler/iran%E2%80%99n-kuzey-irak-politikasi-iran-ve-irakli-kurtler.html>
- Tok, M. (2018). *Irak-Suriye Sınırında Uluslararası Güç Mücadelesi ve DAEŞ*. İNSAMER.
http://www.insamer.com/tr/irak-suriye-sinirinda-uluslararasi-guc-mucadelesi-ve-daes_1413.html
- Tomak, Ö. (2020). İstihbarat Kurumlarının Askeri Darbelere Etkisi: Ajax Operasyonu Örneği. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(4), Article 4.

- Topçu, M. (2021). *Vekalet Savaşının İran Dış Politikasındaki Rolü: Irak ve Yemen Örneği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Toprak, M. (2008). Sadr, Muhammed Bâkır. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 413-414). Türkiye Diyanet Vakfı. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadr-muhammed-bakir>
- Tran, M. (2007, Ağustos 28). Ahmadinejad: Iran ready to fill Iraq power vacuum. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2007/aug/28/usa.iraq>
- TRT Haber. (2020, Ocak 3). *Kasım Süleymani kimdir? İran Devrim Muhafızları Komutanı Kasım Süleymani öldürüldü*. TRT Haber. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kasim-suleymani-kimdir-iran-devrim-muhafizlari-komutani-kasim-suleymani-olduruldu-451365.html>
- Türel, Y., & Şahin, M. (2011). *Ortadoğu Siyasetinde İran*. Barış Kitap.
- Türkay, N., & Açıkse, E. (2021). İran Kaynaklarına Göre Şah Rıza Pehlevi Dönemi İran-Almanya Siyasi İlişkileri(1925-1941). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(3), Article 3. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.881985>
- Uğurlu, G. (2014). Marksizm. İçinde M. Şahin & O. Şen (Ed.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Temel Kavramlar* (1.). Kripto Kitaplar.
- Uğuz, A. (2016). *Liberalizmde Güvenlik Kavramı ve Uluslararası Güvenliğe Getirilen Çözümler*. 85-98.
- UN. (1991a). *Letter Dated 91/04/03 From The Permanent Representative Of The Islamic Republic Of Iran To The United Nations Addressed To The Secretary-General* (S/22436). UN. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N91/106/21/img/N9110621.pdf?OpenElement>
- UN. (1991b). *Report Of The Secretary-General On The Un Iran-Iraq Military Observer Group, For The Period 28 January 1991-25 February 1991* (S/22263). UN. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N91/061/51/img/N9106151.pdf?OpenElement>
- Understanding Iranian Foreign Policy*. (2012). Middle East Institute. <https://www.mei.edu/publications/understanding-iranian-foreign-policy>
- UNFPA. (2019). *UNITED NATIONS POPULATION FUND – IRAQ* (Newsletter 01). UN. https://iraq.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Census%20Newsletter%20%20Issue%20%231%20%20UNFPA%20Iraq_2.pdf
- Uyar, M. (2004). Irak ve İran Şiiliği. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 151, 227-238.

- Uygur, H. (2017, Nisan 13). *Fars Milliyetçiliği ve Meşruiyet Krizi—İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi*. İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/fars-milliyetciligi-ve-mesruiyet-krizi-672>
- Varlı, İ. (2014, Ağustos 19). Maliki neden gitti? *birgun.net*. <https://www.birgun.net/haber/maliki-neden-gitti-64136>
- Veisi, M. (2020, Ocak 10). *Kudüs Gücü İran Ordusu İçinde Gücünü Nereden Aldı? Amerika'nın Sesi | Voice of America - Turkish*. <https://www.voaturkce.com/a/kudus-gucu-iran-ordusu-icinde-gucunu-nereden-aldi-/5240515.html>
- Wiley, J. (2004). *Irak Şiileri*. Ekin Yayınları.
- Woods, K. M. (2011). *Saddam's generals: Perspectives of the Iran-Iraq War*. Institute for Defense Analyses.
- Wright, R. (1998, Şubat 16). *Some See Hypocrisy in U.S. Stand on Iraq Arms*. Los Angeles Times. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1998-feb-16-mn-19796-story.html>
- Yalaz, A. (2021). Zorlayıcı Diplomasinin Sınırları: 1980-1988 İran-Irak Savaşı Örneği. *Diplomasi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), Article 2.
- Yaşa, İ. (2017, Ağustos 3). *Sadr'ın Suudi Arabistan Ziyareti ve Hedefleri—İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi*. İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/sadrin-suudi-arabistan-ziyareti-ve-hedefleri-972>
- Yaycı, C. (2019). Irak'ta Yaşanan Savaşlar ve Türkiye'ye Etkileri. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 15(30), Article 30. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjtj.620961>
- Yegin, A. (2013). *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu [Analiz]*. SETA.
- Yegin, A. (2014). *Devrimin 35. Yılında İran Dış Politikası (Perspektif 31)*. SETA.
- Yegin, A. (2015). *İran'ın Yumuşak Gücü* (118). SETA.
- Yegin, A. (2018). *İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasının Meşruiyet Kaynakları ve Uluslararası İlişkiler Teorileri Açısından Değerlendirilmesi (1979-2014) [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]*. Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü.
- Yeni Şafak. (2016, Şubat 28). *Suudi sınırına İran üssü*. Yeni Şafak; Yeni Şafak. <https://www.yenisafak.com/dunya/suudi-sinirina-iran-ussu-2424149>
- Yıldırım, Z. (2005). *Türk Basınında İran-Irak Savaşı [Yayımlanmamış Doktora Tezi]*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Yıldız, M. (2021). *Kuzey Irak ve Türkiye* [Analiz]. İNSAMER. <http://www.insamer.com/tr/kuzey-irak-ve-turkiye.html>
- Yılmaz, A. (2019, Kasım 6). Iraklı Şiiilerin İran öfkesi. *Independent Türkçe*.
[https://www.indyturk.com/node/88981/d%C3%BCn%C3%BCn/irakl%C4%B1-%C5%9Fiilerin-i%C3%87ran-%C3%B6fkesi](https://www.indyturk.com/node/88981/d%C3%BCn%C3%BCn%C3%BCn/irakl%C4%B1-%C5%9Fiilerin-i%C3%87ran-%C3%B6fkesi)
- Yılmaz, C. A., & Ayarış, İ. (2020). Pers İmparatorluğu'nun Çöküşü. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(1), Article 1. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.643663>
- Yılmaz, K. (2020). *İslam Devriminden Günümüze İran'da Fıkıh ve Dış Politika İlişkisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, M. (2015). *Saddam Hüseyin Sonrası Irak'ın Yapılanmasında İran'ın Mezhepsel Etkisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, Ş. C. (2019). *Tarihsel Devlet Dönüşümü Kapsamında Haydut Devlet* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yoldaş, M. H. (2019). Kur'ân-I Kerim'de İmam Kavramı ve İlk Dönem Mezheplerin İmâmet Anlayışları. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 10(1), Article 1.
- Yurdagür, M. (1988). Ahbâriyye. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 490-491). Türkiye Diyanet Vakfı. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahbariyye>
- Yurdakurban, İ. (2007). *Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Yürük, R. (2019). *1979 İran İslam Devrimi ve İran'ın Ortadoğu'daki Devrim İhracı Politikaları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- حفريات. (2018). *Has Iran lost its religious authority over Arab Shiites?* <https://hafryat.com/ar/blog/>
- ع, بیرکی داستانی. (2018). *İnşacılık Teorisine Göre İran Dış Politikası*. http://www.imam-khomeini.ir/fa/n143031/مبانی_فکری_و_رویه_های_عملی_نه_اصل_عملی_نه_شرقی_نه_غربی_در_سیاست_خارجی_سیاست_در_غربی_نه_شرقی_نه_اصل_عملی_و_رویه_های_فکری_مبانی
- ایران اسلامی جمهوری اول.
- 1366/07/07, (1366). مصوب—ایران اسلامی جمهوری ارتش قانون
- <https://qavanin.ir/Law/ImageAllView/83349?type=>
- اسلامی جمهوری اطلاعات وزارت تأسیس قانون
- İslam Cumhuriyeti İstihbarat Bakanlığının Kurulması Hakkında Kanun, (1362), 1362. <http://law-ir.ir/law/cat/508/>